

FÆSTEGÅRDEN SOM FORSØRGER

AFTÆGT OG ANDEN FORSORG I DET 18. ÅRHUNDREDE

Af Fridlev Skrubbeltrang.

På grundlag af fæsteprotokoller fra omkring 50 godsarkiver behandler universitetslektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang aftægten i det 18. årh. Henved 75 % af materialet stammer fra jyske godser; men kilderne fra 10 sjællandske og 6 fynske godser er af en sådan karakter, at de kan anvendes til sammenligning. Det fremgår, at aftægtsforholdet ikke som nutidens folkepension ensidigt var et underholdsproblem, men derimod ofte indebar en fortsat deltagelse i gårdens drift. Aftægtens størrelse og sammensætning var i reglen ikke et aktuelt problem, idet de gamle som oftest forudsattes at skulle dele »dug og disk« med de unge. Kunne denne forudsætning ikke holde, afspejler aftægtskontrakterne varierende krav om arbejdskraft og afgiftsydelser. Forfatteren redegør for udbredelsen af forskellige former for aftægt, og undersøgelsen viser udtalte forskelle mellem de tre landsdele. Endvidere behandles forholdet imellem aftægtsfolkene og de unge og aftægtsydelsernes omfang og karakter.

Emne og kilder.

Allerede i det 16. århundrede var livsfæste uden tvivl den mest udbredte form for fæste, og i det 18. forekom fæste eller leje på åremål praktisk talt kun, når jordstykker eller hele landbrug blev bortfæstet til beboere uden for bondestand. Da bondeselveje indtil den store reformtid var af ringe betydning, kunne fæste på livstid formelt anses for helt dominerende. Men betød det, at fæstebonden og efter ham hans eventuelle enke i almindelighed blev siddende ved gården til deres død?

Gårdfæsternes store erhvervsgruppe – i det 18. årh. den største i landet – kan med henblik på deres brugs- og besiddelsesforholds varighed opdeles i tre grupper, selv om det statistiske materiale ikke tillader, at der trækkes helt skarpe grænser. Størst var i alle landsdele antallet af fæstere, der virkelig sad ved gård til de døde: i Jylland meget nær 45 % af fæstebønderne, på Fyn noget over 50, men på Sjælland knapt 40 %. Den næststørste gruppe, når århundredet tages som en helhed, udgjorde de gårdfæstere, der godvilligt havde afstået deres gårde, som regel på grund af alderdom og (eller) svagelighed og næsten altid mod aftægt i en eller anden form. I Jylland og på Fyn må ca. 40 % regnes til denne gruppe, på Sjælland mellem 30 og 35 %. Den tredje gruppe omfatter fæstebønder, der i utide måtte opgive deres gårde, når fattig-

dom, restancer eller andre forhold blev dem for trykkende. Denne gårdforsiddergruppe varierede i størrelse i forskellige perioder, indtil den i den store reformtid, regnet fra 1787, næsten overalt blev reduceret til en brøkdel af sin tidligere størrelse. Der var forholdsvis langt flere gårdforsiddere på Sjælland end i Jylland og navnlig på Fyn: forholdet var i det 18. årh. meget nær 4 : 2 : 1 for Sjælland, Jylland og Fyn.

Disse landsdelsforskelle kan kun motiveres ved en indgående analyse af fæsteforholdene, som ligger udenfor denne opgave. Men de ovennævnte omtrentlige tal giver et holdepunkt, når man vil danne sig et foreløbigt skøn over de ældre bønders aftægtsmuligheder. Under tåleligt gode økonomiske forhold har antagelig de fleste gårdmænd ønsket at bevare fæstet til deres død – tilstandene på Fyn, hvor kun ca. 8 % af dem blev gårdforsiddere, tyder afgjort på det. Men med den usikkerhed, som af mange grunde hæftede ved fæsteforholdene og bondens økonomi, var det forståeligt, om ældre gårdfæstere i tide sikrede sig underhold i alderdommen, helst hos en søn eller svigersøn, således at aftægtsordningen oftest stod i forbindelse med en fæstekontrakt, hvorved fæstegården blev bevaret på samme families hænder. Også fra et godsøkonomisk synspunkt var denne kombination i de fleste tilfælde at foretrække. Den bratte fæsteforandring, som kunne følge efter en gammel fæstebondes død eller helbredsmæssige svigten, var et risikomoment, som en forstandig godsstyrelse måtte ønske begrænset. Den yngres arbejdskraft forbundet med den ældres indsigt og erfaring som driftsleder var, hvad en mængde fæstebreve i mere eller mindre klare ord søgte at sikre vedkommende fæstegård, samtidig med at den gamle fæster fik sin alderdom betrygget.

Sandsynligvis har i det 18. årh. godt og vel en trediedel af alle gårdfæstere i Danmark sikret sig aftægt i en eller anden form. Kun et lille mindretal af dem var enkemænd, selv om konens død undertiden blev årsag til fæster-skifte. Kilderne taler langt oftere om enkeaftægt. De færreste enker videreførte fæstegårdens drift til deres død, men 30–35 % giftede sig med den nye fæster. Endnu flere fratrådte fæstet under forhold, der gjorde det muligt for dem at få aftægt. Mest almindeligt var det dog, at gårdfæsteren fik løfte på aftægt, mens begge ægtefæller endnu var i live.

Men fæstegårdens forsorgsmuligheder rakte i mange tilfælde videre end til den fratrådte fæstebonde eller enken på stedet. Forældreløse gårdmandsbørn blev ikke sjældent kontraktligt sikret husly, føde og klæder hos den nye fæster, indtil de selv kunne tjene deres brød. På lignende måde blev en afdød fæsters ugifte døtre eller andre nære kvindelige slægtninge samt invalider og andre erhvervshemmede vistnok i ret stor udstrækning hjulpet, ofte i forbindelse med en aftægtsordning for moderen.

Det kildemateriale, der bedst kan belyse forsorgsvæsen med tilknytning til fæstegårde og -huse, må for det 18. århundredes vedkommende søges i godsernes fæsteprotokoller. Også i skifteprotokoller kan der findes oplysninger af værdi, mens de aftægtskontrakter, der indgår i tingbøgerne, i hvert fald før de store landboreformers tid er fåtallige og næppe kan anses for typiske¹). Antallet af bevarede fæstebreve, som bekræfter, at fæsteren har påtaget sig underholdsforpligtelser overfor en tidligere fæster eller dennes enke, er imidlertid meget stort. Betydeligt færre fæstekontrakter giver nærmere oplysning om arten og omfanget af de aftægtsydelse, som den nye fæster må udrede til forgængerens (ægtepar, enkemand eller enke). Forpligtelser overfor andre, i reglen nære slægtninge af (d)en tidligere fæster, er ofte nøjere angivet.

I de fleste tilfælde oplyser fæstebrevet kun, at den, der har afstået fæstet, får »ophold«, »underhold«, »undertægt« eller hvad det nu hedder på egnen. Det er hensigten, at den nye og den gamle fæster skal have fælles husholdning, og det tilføjes ikke sjældent, at de(n) gamle har krav på pleje i alderdommen. Ofte tales der kun om en »forening« eller »kontrakt« mellem de to parter, uden at det udtrykkeligt siges, at der i forbindelse med afståelsen er truffet aftale om fratræderens underhold, hvad der er overvejende sandsynligt. Specificerede aftægtsydelse (korn som udsæd eller i skæppen, kreaturgræsning, fedevarer, bolig, brændsel m. v.) er altså i mange, måske de fleste, tilfælde *subsidiære* ydelse; det gælder navnlig korn-aftægten, mens kreaturhold og ret til bolig (aftægtshus eller -stue) og dermed i reglen også til brændsel ofte er sikret den fratrædende fæster eller en afdød fæsters enke i efterfølgerens fæstebrev. I sjældnere tilfælde er aftægtskontrakten indført i fæsteprotokollen sammen med fæstebrevet, men oftere henvises der i dette til en (vistnok som regel mundtlig) aftale om aftægt m. v. Ved langt de fleste fæsteafståelse og dermed forbundne aftægtskontrakter var de to parter fader og søn (eller svigersøn). Men såvel den fratrædende som godsstyrelsen kunne være interesseret i, at der var truffet klare aftaler, som kunne forebygge misforståelse og trætte.

Undersøgelsen er i det væsentlige begrænset til fæstegårdsforhold. Også bolssteder (under 1 td. hartkorn), ja endog praktisk talt jordløse fæstehuse ydede undertiden aftægt, oftere dog kun »husværelse«, til en tidligere fæster eller dennes enke²). Her var familieforholdet utvivlsomt afgørende for, om den nye fæster ydede aftægt. Det kunne ikke blive en forpligtelse på linie med gårdaftægten, der måtte betragtes

¹) Udgaverne af »Eldre danske tingbøger« indeholder dog en del eksempler på aftægtsforhold i det 17. årh., se f. eks. »Skast herreds tingbog« (ved Poul Rasmussen, 1954) 1636 s. 10, 85, 109 f., 115 f., 173 og 238 f.

²) Aftægtsforhold på Sjælland er omtalt i min disputats »Husmand og Inderste« (1940) s. 179-81 og 251-54, hvor der også anføres eksempler fra fæsteprotokoller, der ikke er gennemgået i forbindelse med denne specielle undersøgelse.

som en virkelig modydelse ved afståelsen, med hensyntagen til de erhvervsmæssige fordele, som fæstegårdens landbrug kunne byde den nye fæstebonde. Noget tilsvarende kunne gælde ved overdragelsen af en smedie og enkelte andre håndværkerhuse med værksted, mens jordløse landarbejdere næppe ville være i stand til at yde en fratrådt fæster underhold, da denne jo ikke – som det ofte var tilfældet på gårdene – kunne betale for sig ved deltagelse i landbrugsarbejdet eller ledelsen af dette. I visse tilfælde har aftægtsforpligtelsen betydet en større udgift for husfæsteren, end boligen i sig selv var værd. Det understreger godsadministrationens interesse i en forsorg, der kunne reguleres gennem fæstekontrakter, og bestyrker den antagelse, at underhold af stedet var det naturlige og almindelige forhold.

Da denne undersøgelse har nøje tilknytning til mere omfattende studier over fæstevæsenet, er kilderne væsentlig de samme. De ca. 50 godser, hvorfra materiale er benyttet, kunne suppleres med andre, hvor oplysningerne om aftægt m. v. er særlig talrige eller værdifulde, men som af andre grunde ikke indgår i fæsteundersøgelsen. Det er i nogen grad tilfældigt, om aftægtsforhold nævnes i fæstebrevene; det sker forholdsvis oftere i tiden efter 1750, men det *kan* afhænge af den form, ejer eller ridefoged giver fæstekontrakten. Når det anføres, at den fratrædende fæster har afstået gården efter »forening« med den nye fæster, er det overvejende sandsynligt, at afståelsesoverenskomsten omfatter aftægt, men det siges altså ikke. Den ubestemte udtryksform er en væsentlig grund til, at antallet af aftægtsydelse i forhold til antallet af bevarede fæstebreve varierer stærkt fra gods til gods. Når tabel 1 (side 244) omfatter ca. 2200 aftægtsforhold, svarer dette til meget nær en fjerdedel af de udnyttede fæstebreve fra 32 af 39 undersøgte jyske godser. Materialet fra sjællandske og især fynske godser er relativt mindre.

Konkrete oplysninger om aftægtsydelse m. v. indgår kun i et mindretal af de fæstebreve, der omtaler aftægt, men også her er de jyske gennemgående de mest givende. Fremhæves kan Vorgård og Vrejlevkloster i Vendsyssel, Tandrup-Kovstrup i Thy, Gudumlund, Nørlund og især Lerkenfeld i Himmerland, fra de vestlige Limfjordsegne Avsumgård, Volstrup og Estvadgård, af østjyske godser (syd for Mariager fjord) Overgård, Fussingø, Frijsenborg, Rosenholm, Benzon (Sostrup), Stensballegård og Skerrildgård. På Fyn er der forholdsvis flest aftægtsoplysninger fra Hindsgavl, Bramstrup, Gyldensten og Holckenhavn. Sjælland er fyldigst repræsenteret ved grevskabet Holsteinborg og Roskilde Domkirkes gods, men også fæsteprotokoller fra universitetsgodset og mindre godser som Rosendal (Rosenlund) og Sparresholm har en hel del angivelser af aftægtens art og størrelse. Meget sparsomt er

materialet fra de sydlige øer, men der findes bl. a. aftægtsoplysninger fra Lungholm 1775–83, da C. D. Reventlow ejede godset.

Henved 75 % af det indsendte kildemateriale belyser forholdene på jyske godser, og undersøgelsen er i flere henseender begrænset til halvøen. Aftægtens nære forbindelse med sider af fæstevæsenets udvikling, som kan konstateres med nogenlunde sikkerhed indenfor alle tre hovedlandsdele, motiverer imidlertid, at materialet fra 10 sjællandske og 6 fynske godser anvendes til sammenligning.

Det er af vigtighed, at aftægtsforholdet opfattes som et naturligt led i datidens landøkonomiske husholdning. Det var ikke som nutidens folkepension ensidigt et underholdsproblem. Aftægtsforholdet blev, som vi skal se, ofte kædet sammen med spørgsmålet om arbejdskraft og afgiftsydelser. Hvad fæstebonden ville sikre sig, var underhold i alderdommen (husly, føde og klæder), og dette kunne under gunstige forhold opnås på anden måde end gennem en aftægt. Men enedes en ældre gårdfæster med en fæstevillig karl eller mand, tiest en søn, om at afstå fæstet til denne straks eller senere, havde godsstyrelsen i reglen næppe meget at indvende. Derved sikredes jo gården efter al sandsynlighed en fæster langt ud i fremtiden – man fik *det* glidende fæsterskifte, som var det praktiske livs naturlige korrektiv til livsfæstet.

Aftægtens størrelse og sammensætning var i reglen ikke et aktuelt problem, idet de gamle som oftest indtil videre skulle dele »dug og disk« med de unge. Men *blev* aftægten fastsat til visse naturalier, gjorde gods- og egnstradition sig antagelig ofte gældende ved siden af de gamles personlige ønsker og krav, der havde en grænse i hensynet til, hvad gården efter herskabets og den nye fæsters opfattelse kunne bære. Som herskabets repræsentanter formulerede fæstebrevet, fik aftægten undertiden karakter af en belønning til veltjente fæstere, men snarere var den vel udtryk for den fratrædende fæsters sociale standard.

Generationsskifte og aftægtsordning.

Ved langt de fleste fæsteforandringer overtog en ny generation fæstegården. De vigtigste undtagelser fra reglen var de tilfælde, hvor den nye fæster giftede sig med forgængerens enke (det skete i det 18. århundredes Danmark ved hvert 7. eller 8. fæsterskifte), samt de fleste fæsteoverdragelser efter gårdforsiddelse. Naturligvis kunne fæstere, der som følge af store restancer eller anden misligholdelse af fæsteforpligtelserne i utide måtte opgive gården, i reglen ikke vente nogen aftægt af denne, men ældre, fattige gårdforsiddere opnåede dog undertiden visse ydelser.

De bedste muligheder for at sikre sig en fordelagtig aftægtsordning havde utvivlsomt den fæster, der vel var til års, men endnu i stand til

personlig at lede gårdens drift og svare afgifterne af den. I mange tilfælde ville en så gunstig stillet fæstebonde foretrække at afstå gården på sådanne vilkår, at hans endelige retræte og dermed i reglen retten til aftægt blev udskudt på ubestemt tid. Fæstebrevene viser navnlig følgende afståelsesformer, der dog sjældent forekom samtidig på et gods:

1. Gårddeling, således at den gamle fæster kun afstod den halve gård, enten straks eller efter senere aftale med den nye fæster.
2. Den fratrædende gårdfæster beholdt ved afståelsen en del af gårdens hartkorn og blev altså bolsmand eller husmand med jord.
3. Den gamle fæster forbeholdt sig i den nye mands fæstebrev ret til at drive gården til sin død. Aftægtsordningen kom derfor ofte kun til at angå enken.
4. En ny fæster fik brev på gården, men det stod den gamle frit at bestemme tidspunktet for afståelsen, eventuelt at blive siddende sin levetid. Fæstebrevet indeholdt dog ofte aftægtsbestemmelser.
5. Den nye fæster overtog gården, men den gamle blev boende og ledede indtil videre driften, og hans kone forestod i reglen husholdningen, hvis efterfølgeren var ugift.
6. Gården blev afstået straks eller på et i fæstebrevet fastsat tidspunkt. Aftægten ofte anført.

I 1. og 2. tilfælde er der i reglen ikke nævnt nogen aftægt, men den gamle fæsters død gjorde ofte ende på gårdelingen, hvorefter hans eventuelle enke kunne opnå aftægt. Ikke sjældent måtte den gamle bonde syg eller alderssvækket opgive den anden halve gård og modtage underhold hos efterfølgeren. Hvornår fæsteforandringen faktisk fandt sted og aftægtsydelsen tog sin begyndelse med 3. og 4. form for afståelse, fremgår i reglen ikke af fæsteprotokollerne. En del fæstebreve indeholdt en bestemmelse om, at den aftægtsnydende tidligere fæster atter kunne overtage gården, hvis den nye fæster døde før han. Mere almindelig og af større betydning var den praksis, at den gamle fæster nød uforandret aftægt af gården, selv om den senere skiftede fæster. Nogle fæstekontrakter fastslog udtrykkeligt denne ret, men oftere var den en uskreven vedtægt.

Undersøgelser over fæstevæsenet synes bl. a. at give til resultat, at ved godvillige fæsteafståelser – enkers fratræden undtaget – blev i Jylland ca. 63 % af de afståede gårde bortfæstet til en søn eller svigersøn af den gamle fæster (gennemsnit for 39 jyske godser i perioden 1720–1807). Det samme gjaldt kun 3 % af forsiddergårdene. En fåtallig mellemgruppe, hvor fattigdom i forbindelse med alderdom og (eller) sva gelighed blev anført som årsag til gårdens afståelse, gav knapt 25 % overdragelse til søn eller svigersøn. De tilsvarende gennemsnitstal for

15 sjællandske godser i samme periode er foreløbig opgjort til ca. 47 %, godt 1 % og 16 % (mellemgruppen).

På denne baggrund er det ikke overraskende, at et stort flertal af de aftægtsforhold, der nævnes i jyske fæsteprotokoller, er *familie*-ordninger, aftaler mellem forældre og »børn«. I den omstående tabel 1 betegner *s* søn eller stedsøn (den nye fæster søn af forgængerens hustru i et tidligere ægteskab) og *d* svigersøn (gift med en datter eller sted-datter af den gamle fæster), mens *a* omfatter alle andre aftægtsyndende fæstere. I forbindelse med fæsteforandring og aftægt vil nære slægtskabsforhold mellem den nye fæster og forgængerens så godt som altid være anført. Derimod fremgår det ikke altid klart af et fæstebrev, hvorvidt den fratrædende fæsters hustru også er i live. I tabellerne 1 og 2 er aftægtsnydere, om hvem det ikke udtrykkeligt oplyses, at de er enkemænd, alle opført under »ægtepar«, medmindre aftægtsyndelsens karakter sandsynliggør en anden placering. Denne usikkerhed i kilde-materialet *kan* som helhed betyde en afvigelse fra de faktiske forhold på indtil + 2 % for »ægtepar« og ÷ 5 % for »enkemænd«.

Tabel 1 giver en oversigt over aftægtsforholdene på 32 jyske godser, med opdeling i de omtalte grupper. »Nordjylland« er Vendsyssel, Thy, Mors og Himmerland, til »Vestjylland« regnes foruden Ribe stift også Salling, det øvrige er »Østjylland« fra Mariager til Vejle fjord. De henholdsvis 10, 6 og 16 godser er nogenlunde repræsentative, hvis man tager hensyn til gårdantallet i hvert af de tre områder, men gennemgående er egnsforskellighederne ikke iøjnefaldende store i Jylland.

Familieaftægt – de(n) gamles ophold hos søn eller svigersøn – er fremherskende på alle godser (se tallene i parenteserne) og omfatter indenfor de tre områder henholdsvis 71, 71,4 og 69,5 % af samtlige optegnede aftægtsforhold. Bortset fra en del af de godser, hvor materialet er af beskedent omfang, ligger »familieprocenten« overalt mellem 60 og 75, på godset Nørlund dog på godt 83. Gennemsnitsprocenten for de 7 godser, hvor mere end 100 aftægter er optalt, bliver 68,8. Fordelingen mellem ægtepar, enkemænd og enker er her næsten nøjagtigt 5 : 2 : 3. I Nordjylland er antallet af enkemænd på aftægt hos »fremmede« forholdsvis stort. På godser, hvor fæstebrevsmaterialet er temmelig ufuldstændigt, forekommer det nu og da, at man først kan notere et aftægtsforhold ved et nyt fæsterskifte. Var den, der *oprindelig* ydede aftægten, en søn af aftægtsnyderen, vil navnene ofte føre et sandsynlighedsbevis herfor, mens »familieaftægt« i reglen ikke med sikkerhed kan påvises ud fra fæsteprotokollerne, når det savnede fæstebrev med det oprindelige tilsagn om aftægt er udstedt til aftægtsnyderens stedsøn eller (vordende) svigersøn. Målt i procent er fejlmuligheden ganske ringe, men bidrager dog til, at familieaftægten, *s + d*, for Jyllands vedkommende uden betænkelighed kan sættes til rundt 70 %.

Tabel 1. Aftægt af fæstegårde i Jylland.

Aftægtsnyder:	Ægtepar			Enkemænd			Enker			Ialt	
	s	d	a	s	d	a	s	d	a	(s + d)	
Aftægt hos:											
Baggesvogn ...	5	3	2	3	1	1	3	3	2	23	(18)
Vorgård	31	12	15	16	4	16	23		12	129	(86)
Vrejlevkloster .	8	5	7	12		4	17	6	9	68	(48)
Tandrup og											
Kovstrup ..	23	5	16	6		13	27	2	9	101	(63)
Højris	21	3	14	4		9	25	8	7	91	(61)
Nandrup	5		2	1		5	7	2	3	25	(15)
Gudumlund ...	18	1	8	11		7	13	2	11	71	(45)
Nørlund	36	6	4	12	2	7	30	2	6	105	(88)
Visborg	11	4	3	2	2	3	7	1		33	(27)
Lerkenfeld ...	24	6	5	14	1	8	16	2	2	78	(63)
<i>Nordjylland</i> ..	182	45	76	81	10	73	168	28	61	724	(514)
Kjeldgård	9	1	2	8	1	2	5	1		29	(25)
Estvadgård ...	26	4	11	3		5	14	2	7	72	(49)
Volstrup	29	5	10	8	1	4	17	5	12	91	(65)
Avsumgård ...	13	1	6	3	1	3	8		2	37	(26)
Lønborggård ..	8	1	1	5		3	7		3	28	(21)
Hesselmed	27	24	16	13	5	6	11	8	17	127	(88)
<i>Vestjylland</i>	112	36	46	40	8	23	62	16	41	384	(274)
Stårupgård ...	18	1	4	6	1	1	5	1	1	38	(32)
Støvringgård .	23		5	8	1	4	10		16	67	(42)
Kellerup	7	2	2	3	1	3	8	3	4	33	(24)
Overgård	18	10	7	5		2	9	2	7	60	(44)
Fussingø	26	14	16	8	3	4	33	6	12	122	(90)
Høvringholm .	12	1	7			1	2		3	26	(15)
Benzon	26	10	8	4		3	27	1	8	87	(68)
Rosenholm ...	23	7	8	2	3	4	12	5	9	73	(52)
Frijsenborg ...	52	29	41	24	2	9	31	8	17	213	(146)
Århus											
Domkirke ..	5	2	2	4			2	1	1	17	(14)
Rødstenseje ..	11		10	2	1	1	5		5	35	(19)
Rask	6	3	4				8		8	29	(17)
Stensballegård	32	11	12	3	2	4	18	3	6	91	(69)
Boller og Møgel-											
kær	36	1	33	21	5	11	12	3	10	132	(78)
Skerrildgård ..	8	1	3	4		1	3		5	25	(16)
Engelsholm ...	16	2	3	5	1	3	2	3	3	38	(29)
<i>Østjylland</i>	319	94	165	99	20	51	187	36	115	1086	(755)
<i>Jylland ialt</i> ...	613	175	287	220	38	147	417	80	217	2194	(1543)

Sjælland og Fyn er noget svagere repræsenteret: 465 aftægtsforhold (heraf 222 s og 62 d) på de 10 sjællandske godser, 231 (103 s og 25 d) på de 6 fynske. Fæsteforholdene på Sjælland er mere forskellige fra gods til gods end på Fyn og i Jylland, men ser man bort fra 3 godser med mindre end 30 anførte aftægtsforhold (Basnæs, Sparresholm og Tersløse) ligger procenten for familieaftægt mellem 53 (Giesegård) og 68 (Benzonsdal). På Fyn, hvor antallene af noterede aftægter er relativt lille, ligger Frederiksgave i bunden med 45 %, mens Gyldensten tegner sig for knapt 58 og Holckenhavn godt 60 %. Umiddelbart overraskende er det, at der på de fynske godser (og ikke mindst dér, hvor fæsteforholdene tyder på mest velstand) er færre familieaftægter end på de sjællandske og gennemgående langt færre end på de jyske godser. Hvad var årsagen?

Landsdelsforskellene er belyst i tabel 2, der viser aftægtsforholdenes *fordeling* mellem ægtepar, enkemænd og enker (i parentes: forældre og svigerforældre, fader eller svigerfader, moder eller svigermoder til den nye fæster). Her kommer det klart frem, at Fyn og Sjælland ikke ligger i samme plan, men tværtimod – som næsten altid, når det drejer sig om fæsteforhold – følger helt forskellige udviklingslinier.

Tabel 2. Aftægtsfordeling i procent (i parentes familieaftægt).

	% ægtepar	% enkemænd	% enker
Nordjylland	41,8 (44,2)	22,7 (17,6)	35,5 (38,1)
Vestjylland	50,5 (54,0)	18,5 (17,5)	31,0 (28,5)
Østjylland	53,2 (54,7)	15,7 (15,8)	31,1 (29,5)
Hele Jylland	49,0 (51,1)	18,5 (16,7)	32,5 (32,2)
Fyn	39,4 (38,3)	16,9 (17,2)	43,7 (44,6)
Sjælland	57,0 (57,0)	16,6 (14,8)	26,4 (28,2)

I de jyske områder var forholdet altså det, at ældre gårdfæstere fortrinsvis trak sig tilbage, mens mand og hustru begge var i live, og dette gjaldt navnlig, når de kunne nyde aftægten hos en søn eller svigersøn. Skulle derimod aftægt opnås hos en »fremmed« (se tabel 1, *a*-grupperne), var det i Nordjylland kun ca. 36 %, i Vestjylland ca. 42 % og i Østjylland i knapt 50 % af tilfældene ægtepar, der sikrede sig »ophold«, mens et større eller mindre flertal blev siddende ved gård, indtil forholdene fremtvang en fæsteforandring. Alt andet lige kunne fæstegården naturligvis bedre præstere en passende aftægt til enkemand eller enke end til et ægtepar. Det er dog næppe tilfældigt, at Østjylland, hvor bønderne gennemgående var mest velstående, havde det højeste procenttal for ægtepar med aftægt hos »fremmede«. Det

var antagelig også grunden til, at Østjylland lå i underkanten af de 70 % jyske familieaftægter.

Selv om fæsteprotokollerne desværre ikke giver oplysning om samtlige aftægtsforhold på noget gods i det 18. årh., er det iøjnefaldende, at antallet er meget stort på en række østjyske godser. Frijsenborg-Vedelslunds 213 aftægter må ses i forhold til ca. 800 fæstebreve, Fusingøes 122 i relation til 275 fæsteforandringer. På sidstnævnte gods er der ved 80 % af sønneoverdragelserne og vistnok i alle de 23 tilfælde, hvor en svigersøn har overtaget fæstet, samtidig tale om aftægt. Når det endvidere i Østjylland var ret almindeligt, at gårdmandsfolk opgav fæstet og nød aftægt hos »fremmede«, så er disse forhold sammenlagt udtryk for relativt gode kår, og selve aftægtsydelserne tyder på det samme. På Fyn var bondevelstand mere udbredt end i nogen anden landsdel, mens tilstandene på Sjælland var temmelig uensartede. Det er derfor indlysende, at procenttallene for aftægter på øerne ikke kan have samme motivering som for Jyllands vedkommende.

Forholdene på Fyn var i flere henseender noget for sig. Ikke blot var gårdforsiddelserne få, men de indfæstninger, nye fæstere måtte betale for – straks eller senere – at kunne overtage de mange gode gårde, lå gennemgående 3–4 gange højere end i det øvrige land. Noget tilsvarende gjaldt m. h. t. bønderkarles frikøb for stavnsbånd (fripas). Sammenlignet med indfæstningen, der gennemgående beløb sig til, hvad en karl kunne sammenspare på 10–12 år eller mere, ville en aftægtsydelse næppe være særlig tyngende. Men den aldrende fæster, der selv havde betalt en i forhold til de årlige ydelser høj indfæstning, ville i reglen være interesseret i at beholde fæstegård længst muligt; aftægten kunne ikke give rimelig erstatning for et normalt udbytte af landbrugsdriften. Generationsskiftets problem blev da i mange tilfælde løst på den måde, at den gamle fæster kun afstod den halve gård, oftest til en søn. Begge kunne da leve af landbruget, der vel i almindelighed blev drevet under eet som forhen. Ofte overtog den unge først på et senere tidspunkt sin del af fæstegården, selv om han fik brev på den og måtte betale indfæstning straks, og meget ofte beholdt den gamle fæster den anden halve gård til sin død.

Generationsskiftet på fynske fæstegårde (forøvrigt også på en del jyske, men meget få sjællandske) kunne da foregå i to tempi, hvilket naturligvis bevirkede, at den endelige afståelse gennemgående faldt ret sent, ved antagelig ca. 55 % af fæsteforandringerne først efter fæsterens død, altså i reglen med enken som den ene part. Såvel punkt 1 som 3 og 4 i den ovenfor anførte »afståelsesskala« var fremtrædende i fynsk fæstepraksis. Følgen måtte blive, at aftægtskontrakterne på Fyn langt oftere blev sluttet med eller til fordel for enker, end tilfældet var i de

øvrige landsdele, mens antallet af ægtepar, der sikrede sig aftægt ved fæsteafståelse, var forholdsvis lille (tabel 2).

Helt anderledes er aftægtsfordelingen på Sjælland. Her angår et betydeligt flertal af aftægtsforholdene ægtepar, mens enkekontrakterne er relativt færre end i Jylland og langt færre end på Fyn. Det sidste kan til dels forklares ved, at gårdmandsenkens giftermål med den nye fæster allerede før reformtiden forekom næsten lige så ofte som fæsteoverdragelse til søn, vel at mærke *kun* på den sjællandske øgruppe – Poul Martin Møllers »Lægdsgården i Ølsebymagle« har ikke gyldighed vest for Storebælt. Men det store procenttal for aftægtsnydende ægtepar har utvivlsomt nøje forbindelse med de sjællandske fæstetraditioner. Gårddeling var på Sjælland usædvanlig. Her var tværtimod siden 1660 et meget stort antal fæstegårde blevet udvidet ved sammenlægning. De skulle altså under nogenlunde gunstige forhold kunne yde en god aftægt til et par gårdmandsfolk, og dette i forbindelse med de mere utrygge besiddelsesforhold, jfr. de mange gårdforsiddelser, måtte friste til tidlig afståelse. Der er ret store forskelle fra gods til gods, men gennemgående trak de fæstere, der godvilligt afstod gård, sig vistnok tilbage 3–4 år tidligere på Sjælland end på Fyn og ligeledes tidligere end i Jylland. Da adskilligt tyder på, at sjællændere kom yngre til gård end fynboer og navnlig jyder, er det givet, at forholdsvis mange fæstebønder på Sjælland havde lejlighed til ved afståelsen at sikre sig aftægt til to. Familieaftægt var tilmed almindeligere end på Fyn, hvor de sene udsigter til at komme ind på fædrenegården åbenbart bevirkede, at søn (eller svigersøn) ofte fæstede en anden gård og beholdt den, når faderens (svigerfaderens) gård senere blev fæsteledig.

Forholdet mellem de gamle og de unge på gården.

Langt de fleste aftaler om aftægt eller »ophold« blev da indgået mellem forældre på den ene side, søn eller svigersøn på den anden, og dette forhold var særlig fremtrædende i Jylland. I de fleste tilfælde er aftægtsforholdet nævnt, men ikke nærmere omtalt i fæstebrevet, der undertiden direkte henviser til den mundtlige aftale eller giver aftægtsnyderen løfte på en skriftlig forsikring, »opholdsbrev«, om dette bliver forlangt: »Hvad akkord der måtte passere imellem Peder Thomsens enke og denne hendes søn [Jens Pedersen] ved denne halve gårds afståelse, holder han sig lige så fuldt efterrettelig, som den her ord til andet var indført og af mig approberet, ligesom enken og derpå, når forlanges, får opholdsbrev«, hedder det 1758 i Hagsholm fæsteprotokol³⁾.

³⁾ Hagsholm fæsteprotokol. Jens Pedersens fæstebrev af 31.10.1758 (Hovlbjerg). – I det følgende vil ved *henvisninger til fæsteprotokoller* på landsarkiverne kun godsets, fæsterens og (her eller i teksten) landsbyens el. gårdens navn blive anført tillige med fæstebrevets og eventuelt aftægtskontraktens datering.

Aftægtskontrakten er i adskillige tilfælde kun sidste led i en familieordning, hvor den gamle fæster ikke blot bevarer sin ret til at lede gårdens drift, men også træffer andre dispositioner. Jørgen Mikkelsen i Odder på Rodstenseje gods fæstede i 1774 en gård, som hans stedfader mindelig afstod »på [den] måde, at de gamle selv bliver ved, så længe de kan og vil, at styre og råde som sædvanlig med sønnens hjælp, men når de det således ej længere kan eller vil, da tiltræder sønnen gården og bestyrer alt deraf dependerende efter eget tykke, dog alt på lovlig måde, og når så sker, skal det først afgøres, hvad fæsterens to søstre skal nyde af stedet, om de noget kan tilkomme efter lovlig behandling. Deraf følger da og, at forinden de gamle tillader sønnen fri rådighed over gården og vedbørlig rettighed (?) imellem ham og søskende i henseende [til] deres arverettighed på stedet er gjort, må han ej gifte sig eller indføre nogen hustru i gården. Så skal og fæsteren på sådan tid stricte opfylde den kontrakt som imellem ham og forældre angående husværelse og ophold er indgået«⁴⁾.

Aftaler af denne art var udtryk for, hvad en ældre fæster og hans hustru som oftest måtte ønske og åbenbart også kunne få herskabets tilslutning til, hvis de var veltjente gårdmandsfolk. At den nye fæster forpligtede sig til at gøre tjenestekarls arbejde på gården, indtil den gamle fandt for godt at afstå den, forekom næppe helt sjældent, når de to parter var far og søn. En vordende svigersøn kunne undertiden stille sine betingelser. I Rodskov på Rosenholm gods fæstede Jens Pedersen i 1769 en halvgård, men påtog sig i 6 år at tjene som karl på gården for den i landsbyen almindelige løn. I den tid måtte den gamle fæster svare alle afgifter, men derefter skulle den unge ægte hans datter, overlage gården og yde de gamle en nærmere bestemt aftægt⁵⁾. Men også den, der ægtede en ældre fæsters datter og ville sikre sig gården efter hans død, måtte – som Hans Jensen i Haldrup på Stensballegård gods – nøje overholde sine forpligtelser overfor svigerfaderen: »..og skal Niels Pedersen råde i gården, så længe han lever, og skal de unge være ham lydige, hørsom og behjælpelig, særdeles når han bliver skrøbelig, som skikkelige børn, ligesom de det for Gud efter christendoms pligt og alle retsindige mennesker kan være bekendt, og skulle de begå noget usømmeligt imod Niels Pedersen, bliver de tiltalt derfor og straffet efter loven, og desforuden [skal de] give aftægt af gården efter uvilde mænds skønsomhed.« Den gamle skulle også »vise faderlig pligt imod de unge«, men kunne trygt se alderdommen i møde, idet fæstebrevet udtrykkeligt fastslog, at hvis svigersønnen døde først, måtte ingen få gården i fæste »på anden måde, end at de forholder sig imod Niels Pedersen som oven er meldt, og det upåklagelig«⁶⁾.

⁴⁾ Rodstenseje, Jørgen Mikkelsen 21. 4. 1774.

⁵⁾ Rosenholm, Jens Pedersen 2. 1. 1769.

⁶⁾ Stensballegård, Hans Jensen 24. 4. 1762.

De alvorlige overvejelser, der gik forud for fæsteafståelse og »for-ening« om aftægt, afspejler sig nu og da på en meget overbevisende måde i den unges fæstebrev. I 1732 afstod Chr. Svenstrup sin gård i Sdr. Onsild ved Hobro »med de vilkår, at siden han og hans hustru slåes til alder og begynder at blive affældige, de beholder der i gården deres tilfly og ophold, imedens Vorherre sparer dem livet, og efter deres død en skikkelig jordefærd efter deres stand og vilkår«. Den nye fæster ægter nu deres eneste datter og påtager sig fæsteforpligtelser m.v. »Den nu fæstende Peder Larsen betænker endvidere, at alle er dødelige, og at det kan hænde sig, at hans ventelige ægtefælle førend han til det ævige kunne forflytte, hvorved ikke den skyldige pligt til sine 2de forældre burde tilsidesættes«. Hvis hans svigerforældre begge var i live efter deres datters død, skulle »en koldsindighed i kærlighed« ikke forhindre, at svigersønnen undte dem husly og varme, og de sikredes en nærmere specificeret aftægtsydelse⁷⁾. To andre fæstebreve på Overgård gods tilsiger ældre gårdmandsfolk, at de »så længe de lyster og er ved før- lighed at forestå det, skal være egenrådige med alt, hvad til fælles nytte både inden og uden gården kan eragtes ..« og senere få »tilfly og op- hold« hos den nye fæster, en svigersøn⁸⁾.

På samme egn, men på Kellerup gods nogle tiår senere, får en fra- trædende fæster visse garantier for, at efterfølgeren, en stedsøn, virke- lig yder ham en nærmere bestemt aftægt, også i det tilfælde, at de gamle ikke kan enes med ham og derfor flytter fra gården: »Fæsteren Søren Sørensen skal omgås sine forældre med al sagtmodighed og kærlig- hed, således som det hannem efter Guds og kongens lov pålægges, men skulle det hænde sig, at han herimod skulle handle, og derover hos husbonden føres bevislig klage, da skal han første gang efter anmeld- elsen af sin husbond derom erindres og i rette sættes. Men sker det anden gang, da skal han, efter at han [derom] er bleven overbevist, have dette fæste for[brudt], og husbonden at have magt til at bortfæste går- den til hvem han synes⁹⁾. Et andet fæstebrev, ligeledes udstedt af Rasmus Brask til Kellerup, sikrede en gammel fæster og hans hustru pleje og ophold hos svigersønnen, »ved fæsterens eget bord, således som det tilkommer svage og gamle folk«, men i tilfælde af klage skulle de gamle i stedet modtage bestemte aftægtsydelser og have »fornøden hus- værelse« i gården. Flyttede de begge eller en af dem til et fremmed gods, ophørte dog aftægten »i et og alt« – en bestemmelse, der også forekom- mer i fæstebreve fra reformtiden¹⁰⁾.

⁷⁾ Overgård, Peder Larsen 22. 2. 1732.

⁸⁾ Smstds., Chr. Pedersen Glerup 30. 12. 1752 (Udby) og Chr. Nielsen 4. 11. 1746 (Udbyover).

⁹⁾ Kellerup, Søren Sørensen i Gunderup 17. 4. 1784. Kontrakten, der har enkelte næ- sten udviskede ord, er dateret 20. 7. 1782.

¹⁰⁾ Smstds., Chr. Thygesen i Fårup 5. 2. 1785, jfr. Jens Albretsen i Hem 26. 7. 1799 og Søren Sørensen i True 18. 11. 1803.

Selv om faderen kommer på aftægt, beholder han ofte ret til at »råde« eller »regere«, og sønnen skal være ham »lydagtig« eller – som det hedder i fæstebrev 1701 fra St. Perregård i Bovbjerg sogn, hvor gården deles og fæsterens moder sikres aftægt – »hans fader bliver dog rådsmand med alt hvis i gården findes, så længe han lever«¹¹). Det hænder, at en søn, der får fæstebrev, udtrykkeligt forpligter sig til ikke at befatte sig med gårdens drift, før faderen dør eller afstår den¹²). Når en ung fæster nu og da forpligter sig til ikke at gifte sig uden forældrenes samtykke, sker det vel oftest af hensyn til moderen, der endnu står for husholdningen. I Langkjær, Stavning sogn, er dette vistnok tilfældet, selv om fæsteren Peder Christensens moder som enke på gården betinger sig aftægt, når hun »ej længere vil og kan søge bord og mad med sin søn og familie«, men sønnen må ikke gifte sig, så længe hans farmoder lever, »at ikke gården alt for meget skal blive bebyrdet«¹³).

Når ældre fæstere godvilligt trak sig tilbage, var det naturligt, at deres rettigheder og de unges modsvarende pligter blev særlig fremhævet i fæstebrevene. Men det forekommer også, at der indskræpes *aftægtsnyderen arbejdspligt* på fæstegården. Idet Jacob Wammen i Ålum på Fussingø gods i 1758 mod aftægt afstår anden halvdel af sin fæstegård til sin søn, forpligtes han til at forrette »den tjeneste han i sin høje alderdom formår«¹⁴). På Benzon (Sostrup) anfører fæstebrevene efter 1750 ikke sjældent den fratrædende fæsters (også enkens) pligt til at arbejde på gården, så meget han (hun) evner¹⁵). I 1741 havde Povl Bakken i Gerrild afstået sin gård og påtaget sig at arbejde for efterfølgeren mod en fastsat løn i sædekorn og løfte på en vis aftægt i alderdommen¹⁶). Også fra reformtiden er der eksempel på de gængsle arbejdsforpligtelser. I Seem på Kellerup gods deler enken dug og disk med søn og svigerdatter, ligesom hun får husværelse og varme, »da hun igen forretter ham til nytte overkommelige husgerninger«¹⁷).

I Haldrup ved Horsens afstår Jens Jespersen og hustru i 1755 fæstegård mod aftægt hos datter og svigersøn, men de må »råde, så længe som de vil og kan være de unge behjælpelige«. Da en ny fæster i 1776 overtog gården, havde de gamle begge overlevet svigersønnen og nød stadig aftægt¹⁸). I samme landsby måtte Peder Nielsen i 1797 efter en

¹¹) Volstrup, Niels Nielsen 5.1.1701. Der står »og hvis ...«, men det må være en skrivefejl for »alt hvis ...«, 3: »alt, hvad der ...«.

¹²) Estvadgård, Chr. Nielsen 20.9.1774, men den omtalte forpligtelse er dateret 5.2.1775 (Sebstrup).

¹³) Lønborggård, Peder Christensen 7.1.1771.

¹⁴) Fussingø, Anders Jacobsen Wammen 31.3.1758.

¹⁵) Benzon (Scheel, Sostrup), Peder Jensen 4.8.1759 og Niels Sørensen Lillekrog 2.9.1762 (begge Karleby), Chr. Pedersen 15.10.1759 (Gerrild).

¹⁶) Smstds., Søren Mogensen 14.7.1741.

¹⁷) Kellerup, Jens Larsen 23.7.1804.

¹⁸) Stensballegård, Søren Sørensen 14.10.1755 og Jens Jensen 20.1.1776.

35-årig fæsteperiode gå på aftægt hos efterfølgeren, en sønnesøn, og skulle som vederlag arbejde, så længe han var »tjenlig«¹⁹). I Yding på Skanderborg ryttergods pålægges det Peder Bertelsen, der på grund af svigtende helbred i 1755 afstod gården til steddatter og svigersøn mod »billig ophold« for sig og sin kone, at »være antageren til al mulig hjælp med sit arbejde, så vidt han formår og kan udrette«²⁰). På lignende måde blev Vogn Jensen i Vinkel på Stårupgård gods »forbunden at være både gården og denne sin søn til gavn, i hvis som han kan forrette«²¹).

Særlige forhold kunne bevirke, at en tidligere fæster ikke fik samme aftægt som sin hustru. Peder Jakobsen i Ålum forsad i 1754 sin fæstegård og måtte forpligte sig til at tage tjeneste for kost og løn, enten hos fremmede eller hos den stedsøn, der blev hans efterfølger, hvem han i henhold til fæstebrevet ikke måtte være til byrde. Hans kone Maren Pedersdatter fik derimod ophold, sengested og varme hos fæsteren, hendes søn af 1. ægteskab; hun havde da også i 28 år været madmoder på gården²²). Noget tilsvarende møder man i 1771 på Vrejlevkloster gods, hvor en søn giver sin moder ophold, så længe hun bliver hos ham, mens stedfaderen, der efter en 10-årig fæsteperiode har afstået gården til ham, kun får en tønne rug at tære på, indtil han overtager et hus »eller med anden næringsvej bliver forsynet«²³).

Aftaler af denne art kunne næppe træffes uden herskabets medvirken, og det må formodes, at ridefogden ofte har været mellemmand, når de gamle og de unge skulle nå til enighed. Godsstyrelsen var interesseret i, at fæstegården ikke fik for tunge aftægtsbyrder, men meget vigtigt var det desuden, at indgåede aftaler kunne *holde*. Derfor regnes der i overordentlig mange kontrakter med to muligheder: helst skulle de to familier i gården spise ved samme bord, ofte vel også sove i samme stue, men kunne de ikke længere enes herom – »ifald (som Gud afvende), at de ikke kunne forenes at spise til fælles med hinanden«, som det højtideligt hedder i et fæstebrev fra Tastum²⁴) – da måtte den nye fæster yde de naturalier, som var nødvendige for de gamles selvstændige husholdning. Ofte fik de gamle også ret til at flytte, hvorhen de ville, i hvert fald indenfor godsområdet. Længere end til et af børnene flyttede de i reglen ikke.

Forældres og da især mødres ængstelse for at få en svigerdatter i huset kommer til udtryk i adskillige aftægtskontrakter, og det hænder, at de(n) gamle får det nye familiemedlems forpligtelser fastslået på

¹⁹) Smstds., Hans Jensen 16. 10. 1797, opholdskontrakt af 15. 10. s. å.

²⁰) Skanderborg ryttergods, Lars Nielsen 11. 4. 1755.

²¹) Stårupgård, Jens Vognsen 30. 8. 1741.

²²) Fussingø, Niels Jensen Holm 2. 8. 1754, jfr. Peder Jakobsen 8. 4. 1741 og Jens Nielsen Holm 9. 12. 1726 (alle Ålum).

²³) Vrejlevkloster, Søren Christensen 15. 3. 1771 (Tollestrup).

²⁴) Stårupgård, Peder Christensen 12. 3. 1736 (søn overtager faders gård).

forhånd i en søns fæstebrev. Anders Jensen i Nr. Vrå lover i 1722 sin moder Malene Villadsdatter ophold, husværelse og varme samt tilsidst en sømmelig begravelse, »og skulle mod formodning falde nogen *dispute* imellem hende og bemeldte hendes søn eller hans kone, ifald han skulle indlade sig i ægteskab, så hun måtte nødes til dennem at fraflytte, da er han eller hans enke forbunden...« (aftægt i naturalier anføres derefter, men moderen kunne også få vederlag i penge »efter herskabets sigende«)²⁵).

De gamle ønskede at sikre sig. Samtidig med at den unge fæster i sit fæstebrev måtte love »i ingen måde« at befatte sig med gårdens drift, så længe faderen levede, kunne han forpligte sig til at imødekomme moderens krav om aftægt, der undertiden gik stærkt i detaljer. Chr. Nielsen (den yngre) i Bærsholm under Estvadgård var det i 1774 ved fæstebrevets »slutning« blevet pålagt »at opfylde, hvad jeg på den tid [da faderen dør eller fratræder gården] til min moder, om hun da lever, årligen bør svare og i andre dele straxen at udlevere«. For at der ikke senere skulle opstå »ulige meninger« om, hvad moderen kunne fordr af ham, når han overtog gården, specificeres aftægtsydelse, og de var ikke ubetydelige for en gård kun lidt over middelstørrelse: »fri og bekvem husværelse med fornøden ildingsbrand af tørv og lyng«, den bedste af gårdens køer samt 4 får græsset og fodret sammen med sønnens egne, endvidere hver mortensdag 12 skæpper rug og 12 skpr. byg. Af gårdens indbo forbeholdt hun sig »en liden jernkakkellovn, en liden kobberkedel«, en kiste, et bord med to stole, sin seng med sengeklæder, et bryggekar, et haljekar, 2 stripper, 6 stavkar, et sold, »en sæk på tønnerum«, en ildklemme, en jerngreb og en skovl. »Fremdeles forstår det sig selv, at fornøden havejord skal blive udlagt til behøvende kål«. – Disse og flere forpligtelser (navnlig udbetaling af 30 rigsdaler rede penge til to yngre søskende) blev tillige underskrevet af to vittigheder vidner og dokumentet forevist ved fæstebrevets udlevering. Ifølge forvalter O. M. Laurbergs påtegning skulle moderen beholde aftægten uforandret, selv om hun overlevede sønnen²⁶).

Enken kunne meget vel i en søns eller svigersøns fæstebrev sikre sig, at hun beholdt gården (eller måske kun den halve gård) indtil videre, mens sønnen ikke blev anderledes stillet »end som en tro tjenestekarl hos sin moder bedst egner og anstår«^{26a}). På Kellerup gods beholdt i flere tilfælde en moder gården og fik indført i sønnens fæstebrev, at han først måtte tiltræde efter hendes død²⁷). Også en (yngre)

²⁵) Vrejlevkloster, And. Jensen 9. 3. 1772.

²⁶) Estvadgård (se fæsteprotokollen s. 241 b og 261 b). Chr. Nielsen 15. 11. 1774; hans tilsagn om aftægt til moderen er givet 2. 12. s. å., men åbenbart først indført i fæsteprotokollen 1783 (ved faderens død?).

^{26a}) Kjeldgård, Frederik Andersen 5. 4. 1770 (hos moderen Ane Jepsdatter i Selde).

²⁷) Kellerup, Mads Nielsen i Seem 25. 3. 1775, Søren Christensen i Ø. Tørslev 1. 4. 1775 og Chr. Jensen Nørgård i Seem 7. 5. 1776.

svoger kunne være nødt til at respektere enkens ret til at »råde« over hele gården (denne ret var jo hjemlet i Danske Lovs 3-13-4), således at hun først gik på aftægt, når hun selv ønskede det²⁸). At det ikke altid var let for enken at bestemme sig, turde måske fremgå af et fæstebrev på Stokholmhuset under Engelsholm hovedgård. Efter dets hovedindhold skulle fæsteren ægte enkens datter og forsyne moderen med mad og drikke, så længe hun levede, samt tilsidst sørge for hendes begravelse. »Medmindre enken bliver til sinds selv at ægte Niels Nielsen, og han sligt måtte begære«, slutter imidlertid kontrakten – måske mere overraskende for eftertiden end for samtiden²⁹).

De færreste enker havde sikre forhåbninger om nyt ægteskab (med enkemænd af gårdmandsstand var det anderledes), endsige valget mellem denne udsigt og en nogenlunde god aftægt. For at opnå det sidste måtte enken ofte påtage sig arbejde for den nye fæster. Peder Christensens enke i Øster Børsting fik foruden et hus ved gården en skæppe »grønland« (upløjet jord), og den nye fæster havde lov at give hende en skæppe til, men hun var forpligtet at tjene ham for kost og dagløn, når blot han sagde til betids³⁰). I Sønderbæk på Fussingø gods skulle fæsteren Peder Jakobsen fra 1733 forsyne forgængerens enke med husly og føde hendes livstid, såfremt hun ville »opføre sig skikkelig og tjenstagtig, stæden og beboere til nytte og fornøjelse«^{30a}). – Da Terkild Jensen ved samme tid døde fra en næsten »øde« gård i Lystrup syd for Horsens, fik enken vel en ko og fire får med lam græsset, og hun kunne tage klæder, kiste og en del køkkentøj med sig, når hun inden påske næste år skulle flytte fra gården, men derefter skulle hun selv sørge for livets ophold til sig selv og en datter³¹). I Haldrup under Stensballegård fik en stedmoder et vist underhold, indtil hendes yngste barn selv kunne tjene sit brød, nemlig årligt 4 skp. rug og 4 skp. byg samt det første år daglig en pot mælk, så længe den nye fæster havde køer, der gav mælk³²). I Hammelev på godset Benzons (Sostrup) opnåede Jens Jensens enke, »siden hun er en gammel kone«, at hendes umyndige børn fik nogen understøttelse hos fæsteren, deres (halv)broder, når han giftede sig, men de skulle holde »dug og disk« sammen, så længe de kunne enes, og moderen arbejde for ham efter evne³³).

De fleste eksempler på enkens »arbejdspligt« er fra tiden omkring 1730, og man finder i fæstebreve fra århundredets 1. halvdel nu og da udtalelser om gårdmandsenkers vanskelige stilling. Peder Bødker i Rodskov havde i 1742 »lovte enken sit ophold og husværelse i gården hos

²⁸) Fussingø, Chr. Eriksen i Tånium 28. 4. 1758.

²⁹) Engelsholm, Niels Nielsen 14. 3. 1731.

³⁰) Stårupgård, Peder Nielsen 16. 2. 1728.

^{30a}) Fussingø, Peder Jakobsen 15. 6. 1733.

³¹) Bøller og Møgelkær, Jens og Jesper »Sørensen« 14. 6. 1734.

³²) Stensballegård, Mads Hansen 2. 8. 1771.

³³) Benzons (Scheel), Søren Jensen 24. 5. 1733.

sig, som ellers formedelst fattigdom med en del hendes små børn måtte været tvunget til at tigge, endskønt hun og hendes mand i mange år haver stræbt af yderste formue³⁴). Undertiden var enken kun sikret aftægt, så længe datter og svigersøn levede. Maren Jensdatter i Telling på Volstrup gods, måtte flytte fra gården, hvis hun overlevede sin datter, men fik dog 1 td. rug og 1 td. byg om året, så længe hendes svigersøn levede og havde fæstegården³⁵). På samme gods blev enken Kirsten Knudsdatter i 1785 »til fornøjelse betalt« 1 td. rug og ½ td. byg om året for at fraflytte en gård; også efter et fæsterskifte skulle »stædet« yde hende denne aftægt³⁶). 1741 overtog Chr. Andersen sin faders gård i Over-Feldborg og gav de gamle aftægt. Da stedmoderen formentlig ville leve længst, blev det aftalt, at hun efter sin mands død skulle tage sine sengeklæder og gangklæder med sig fra gården og have udbetalt 10 sletdaler³⁷). S. å. fik en enke i Lindeballe på Engelsholm gods ret til »føde og klæde« hos svigersøn, men her blev aftægten be-
linget af, at hun blev på gården³⁸).

Enken, der afstod gård, var ikke altid afhængig af sine voksne børn og deres ægtefæller. Oftest havde hun, så længe hun levede, ret til visse aftægtsydelse fra de skiftende fæstere. Mange enker opnåede aftægt i 50-årsalderen. Blandt dem var Margrethe Nielsdatter, der i februar 1759 fik 4 fag hus ved svigersønnen Ebbe Pedersens gård i Gundsømagle på Roskilde Domkirkes gods. Han ydede hende desuden årligt 2 tdr. rug, 1 td. byg, 1 td. malt, 1 fedesvin og 4 rigsdaler, endvidere 10 læs tørv samt græsning og foder til 1 ko og 4 får. 1788 blev gården delt mellem hendes dattersønner Peder og Villads Ebbesen, der måtte yde aftægt såvel til deres forældre som til mormoderen; fra 1793 var Villads enefæster. Margrethe Nielsdatter døde i 1799. Da var hun 91 år og havde i 40 år siddet som aftægtskone!³⁹).

Enkemænds aftægtsperioder var gennemgående kortere end enkers. Mange havde i det længste sikret sig rådighed over i det mindste den halve gård, og der var eksempler på, at en fader påny overtog fæstegården, hvis sønnen døde før han eller blot flyttede til en anden gård⁴⁰). Den endnu erhvervsduelige aftægtsmand var ikke blot en arbejds-, men også en driftsleder-reserve. Den ældre fæster, der på den ene eller den anden måde havde gjort sig fortjent, kunne vente en særlig gunstig aftægtsordning, når han afstod sin gård. Om Jørgen Rasmussen i Over

³⁴) Rosenholm, Peder Bødker 25. 5. 1742; fæsteren ægtede forgængerens datter.

³⁵) Volstrup, Laurits Nielsen Venø 3. 8. 1746.

³⁶) Smstds., Jens Jensen på gården Trængsel i Sale sogn 30. 3. 1785. Kontrakten med Kirsten Knudsdatter er dateret 26. 3. 1785.

³⁷) Engelsholm, Chr. Andersen 20. 10. 1741.

³⁸) Smstds., Jens Hansen 13. 7. 1741.

³⁹) Roskilde Domkirkes gods, Ebbe Pedersen 13. 2. 1759, Peder Ebbesen 2. 5. 1788, Villads Ebbesen 2. 5. 1788 og 28. 4. 1793. Gundsømagle kirkebog 1799. Døde.

⁴⁰) Eskjær (Salling), Peder Jensen Goul i Jebjerg 4. 1. 1744. – Kellrup, Chr. Jensen i Kærby 4. 7. 1764. – Volstrup, Chr. Andersen i Tinkerdal 6. 3. 1772.

Glud på Boller og Møgelkær godser, der i 1793 som fæster efterfulgtes af en fremmed, siges, at »i betragtning af den tjeneste, han som taxeringsmand på godserne under udskiftningen har forrettet«, skulle det være ham tilladt, »ifald han ved fratrædelsen skulle finde for godt, hellere at overlade denne gård til sin kones søsterdatter [navnet] for at [hos] hende at have bedre opvartning og tilsyn«. En søsterdatters mand fæstede virkelig i 1797 fæstegården i Glud, så den gamle kunne få sin aftægt på stedet, hos unge af hans kones slægt⁴¹).

Aftægtsydelser. Sædeland og korn i skæppen.

Som nævnt gik mange ældre fæstere med til en *gårddeling*, idet den nye fæster i første omgang kun overtog den halve gård eller gik »i fællig« med den gamle. I nogle tilfælde blev der samtidig truffet en foreløbig aftale om aftægt, vistnok oftest med henblik på enken. Christen Madsen i Klotrup på Lerkenfeld gods kunne, i henhold til fæstebrev af 1775, til sin død være »i fællig« med sin søn, hvorefter der foruden arvedeling måtte træffes »fornøden aftale« mellem sønnen Jens og hans moder, enken, »dog på herskabets approbation enten om aftægt eller om gårdens fælles brug for eftertiden«⁴²).

I Åkjær, Fly sogn, skulle enken Mette Clausdatter i julen 1721 dele gården med sin stedsøn Niels Christensen, i hvis fæstebrev der hentydes til en tilsvarende deling af huse, ager og eng »i forrige beboeres tid«. Hvis fæsteren ikke nåede til enighed med enken, så delingen kunne ske »i mindelighed«, måtte såvel bygninger som ager og eng, avl, kreaturer og landbrugsredskaber i godsejerens eller hans fuldmægtiges nærværelse deles »efter dannemænds skønsomhed«. En sådan ligedelingsproces hører man om i fæstebreve fra adskillige jyske godser, men her blev den opgivet eller ændrede formål, idet en anden søn af den afdøde fæster i marts 1722 fæstede halvparten af gården og sluttede aftægtskontrakt med stedmoderen⁴³).

En fæstegård kunne deles på en sådan måde, at den gamle beboer blev reduceret til småbruger med kun en brøkdel af sit tidligere hartkorn i fæste. Her var der virkelig tale om en form for aftægt, der – målt i kornudbytte og kreaturholds værdi – måske ikke indbragte mere, end egentlige aftægtsydelser gennemgående gjorde, men den gamle fæster havde stadig et jordbrug. Da Anders Pedersen Boel i 1739 flyttede fra et lille sted i Tinkerdal på Volstrup gods for sammen med en søn at overtage en forsiddergård i Egelund, betingede han og hustru sig samtidig »husværelse« i vestenden af stuehuset og ret til at beholde

⁴¹) Boller og Møgelkær, Jørgen Andersen 1. 9. 1793 og Søren Jørgensen (af Palsgård gods) 25. 1. 1797.

⁴²) Lerkenfeld, Jens Christensen 23. 1. 1775.

⁴³) Estvadgård, Niels Christensen 29. 12. 1721 og Laurids Christensen 25. 3. 1722.

5 skp. 1 fdk. og 1½ alb. af jorden, såfremt sønnen giftede sig; han ville da have nøjagtigt 3 tdr. htk.⁴⁴). I Grosbøl på Lønborggård gods sikrede Niels Mortensen sig i sin søns fæstebrev 1746 4 skæpper hartkorn til »ophold«, så længe han levede; det var knapt ⅓ af gårdhartkornet⁴⁵). Måske var det især ved enestegårde der blev truffet sådanne aftaler. Jordfællesskabet gjorde delinger i landsbyer mere komplicerede, men de forekommer dog i betydeligt tal. I Førstballe under Engelsholm fik i 1739 en ny fæsters svigerforældre 4 skp. hartkorn og hus af gårdens bygning på livstid, men den unge skulle køre gødning på marken og korn i lade for svigerfaderen. Ti år senere døde svigersønnen, og datteren giftede sig påny. Den gamle havde nu kun 2 skp. 2 fdk. 2 alb., idet den yngre fæsters hartkorn åbenbart blev afrundet til 3 tdr.⁴⁶). På samme gods beholdt ældre fæstere i flere tilfælde fra ¾ til 4 skp. af deres gårdhartkorn, men jorden blev helt eller delvis drevet af efterfølgeren, som oftest en søn⁴⁷).

Aftægt i den form, at den tidligere gårdfæster blev husmand med jord, synes på retur i en periode, hvor kornpriserne steg meget betydeligt, og sidst i det 18. årh. forekom den næppe. Men det er sandsynligt, at de(n) gamle ofte har haft adskilligt større høstudbytte på deres småbrug, end et par skæpper agerjord i hver besået mark kunne give. Uden tvivl havde »hartkornsftægten« sin særlige berettigelse i magre egne af Jylland, hvor foldudbyttet var ringe. Et eksempel fra Volstrup gods viser, at flere former for aftægt i jord kunne kombineres. Povl Plomgård afstod her sin halvgård til en svigersøn, men beholdt sammen med sin hustru 2 skp. hartkorn svarende til 2 jordstykker og en eng, desuden fik de ret til 1 skæppe sæd i hver årstægt, men den gamle betalte 1 sletdaler af de 9, svigersønnen skulle svare i årlig afgift⁴⁸).

Interessant ville det være, om man kunne drage en direkte sammenligning mellem de forskellige former for aftægtsydelse, men det er kun undtagelsesvis og endda kun til en vis grad muligt. Enken Mette Christensdatter i Gjedsted Nørgård afstod i 1775 fæstegården til sin søn mod »ophold« ved hans bord eller – hvis de ikke længere kunne enes herom – i stedet et værelse med ildsted m. v., 12 skp. rug og 12 skp. byg samt foder og græs til 6 får, som hun havde forbeholdt sig. Der kunne intet blive tilovers til enkens andre børn – alt, hvad hun ejede, skulle tilfalde »gården, hvoraf hun nyder aftægt«. Allerede 1776 blev fæste-

⁴⁴) Volstrup, Anders Pedersen og søn Christen Andersen 7. 11. 1739.

⁴⁵) Lønborggård (fæsteprotokol s. 65), Peder Nielsen 29. 11. 1746.

⁴⁶) Engelsholm, Jens Sørensen af Lindeballe 26. 6. 1739, Chr. Christensen 28. 12. 1749 (Førstballe).

⁴⁷) Smstds., Niels Christensen i Lime 8. 1. 1739, Mads Lausen i Lildfrost 24. 11. 1747, Jørgen Pedersen i Rostrup 15. 3. 1748, Niels Pedersen i Nørskov 2. 1. 1754, Mads Jørgensen, sammesteds, 16. 4. 1754. – Avsumgård, Jens Christensen Kobberup 2. 11. 1737.

⁴⁸) Volstrup, Peder Jensen 21. 5. 1719 (den halve Plomgård).

gården efter sønnens død overtaget af en anden gårdmand, og Mette Christensdatter skulle derefter nyde 2 skp. land i hver årsgøde; den nye fæster drev jorden for hende, men selv måtte hun skaffe sæd og gødning. Desuden fik hun årligt et læs hø. De to skæpper sædeland skulle ved hendes død hjemfalde til gården⁴⁹).

Man tør vel regne med, at det under begge former skulle dreje sig om nogenlunde det samme kvantum korn »det ene år med det andet« (datidens udtryk for det gennemsnitlige). Indenfor trevangsbrugets område, hvor der kun var to besåede vange, ville det svare til 6 eller rettere 7 fold, idet 2 skæpper såvel rug som byg jo skulle tjene til ny udsæd. Men landsbyerne i Himmerland havde som langt de fleste jyske byer og enestegårde mindst 6–7 marker eller (ind)tægter, og antagelig blev i dette tilfælde de tre besået hvert år. På Lerkenfeld gods er der ofte i aftægtskontrakter tale om 1 à 2 skæpper udsæd »i hver årsgøde«⁵⁰). Men forholdet er mere anskueligt på et par sydjyske godser.

I Stenderup på Sønderskov gods indgik Rasmus Andersen i efteråret 1765 »udi den hellige trefoldigheds navn« en meget detaljeret skriftlig aftale med svogeren Laurids Hansen, der overtog hans fæstegård. Blandt de aftægtsydelse, den tidligere fæster og hans hustru fra 1766 skulle modtage, var »2 skæpper sæd af hver slags kornsæd udi hver indtægt, som er og skal være besået, og en liden blok i mederne [engene?] og siden årlig 2 skæpper sæd udi grøn jord, som han selv leverer gøde og sædekorn til«. Laurids Hansen forpligtede sig til at køre gødning på de to skæpper sædeland »og samme at pløje og så og harve«. Endvidere skulle Rs. Andersen have 20 læs tørv samt »de tvende stykker engskifter, som han selv forhen haver givet til aftægt, som han dog selv såvel som kornet høster og slår og graver«; først når den gamle »ikke for alderdom eller svaghed det kunne forrette«, måtte beboeren på stedet udføre det for ham, men han skulle køre hø, korn og tørv hjem til aftægts huset, der iøvrigt efter de gamles død skulle tilfalde fæsteren⁵¹).

Her er det klart, at aftægtsfolkene får høstudbyttet af 2 skæpper udsæd i alle *besåede* marker, antagelig mindst 4, idet Stenderup ligesom de fleste andre landsbyer på godset havde 10 tægter. At aftægtsfolkene selv sørgede for udsæd og gødning (bortset fra det første år), mens den nye fæster udførte det markarbejde, der krævede hestekraft,

⁴⁹) Lerkenfeld, Chr. Christensen 14. 1. 1775 og Niels Larsen Ullits 28. 4. 1776.

⁵⁰) Smstds., Th. Andersen i Glerup 30. 12. 1768, P. Hansen i Vesterbølle 14. 1. 1775, N. Jensen smstds. 4. 6. 1789 og Jens Christophersen i Glerup 24. 11. 1778 (hans fader skal have 1 skp. sædeland i hver årsgøde, udvist i god jord og »i alle måder tilbørlig dreven og behandlet«).

⁵¹) Sønderskov, aftægtskontrakt i forbindelse med Laurids Hansens fæstebrev af 20. 9. 1765.

var det mest almindelige forhold. Ofte er der også tale om en »aftægts-eng«. – Hvert år blev et stykke grønjord (der havde ligget hen med græs) taget ind til korn, mens en anden »indtægt«, der i nogle år havde båret korn, blev udlagt til græsning, som nu omdriften indenfor græsmarksbruget var⁵²).

Flere aftægtskontrakter fra Sønderskov gods viser samme eller lignende træk. 1767 fik Mads Christensen og hustru i Tobøl 2 skp. bygsæd »i hver årsindtægt« samt 3 læs hø som en væsentlig del af deres aftægt, såfremt de ikke længere ville dele dug og disk med svigersønnen. Denne skulle drive jorden og indhøste afgrøden til aftægtshuset. Den længstlevende af de gamle fik kun 1½ skp. bygsæd og 2 læs hø årligt⁵³). Året efter afstod Jørgen Gorrissen i Tobøl sin gård til Hans Thomsen, der kun fik ½ aftægts-eng og 1 skp. bygsæd i hver indtægt; det første år kørte efterfølgeren 20 læs gødning på markjorderne, mens aftægtsmanden om sommeren måtte udføre 6 dages arbejde for Hans Thomsen. En senere tilføjelse siger, at denne »forening« ikke er »så oplyselig skrevet, som ske bør«, og efter Jørgen Gorrissens død sluttede enken kontrakt om aftægtsjorden; hun forpligtede sig til 12 dages arbejde for den nye fæster. To mand fra Tobøl bevidnede som medunderskrivere, at de »efter bedste skjønsomhed« havde udtaget og »aftrinnet« den omtalte aftægtsjord⁵⁴). S. å. overlod Christian Christensen i Holsted fæstegården til sin søn; foruden 3 skp. land i hver årsindtægt fik han en nærmere betegnet eng, der tidligere var ydet til aftægt. Også her skulle de gamle hjælpe til, »særdeles i høstens tid«⁵⁵). I Føvling havde Jes Christensen fra Københoved et par år tidligere overtaget sin svigerfader Hans Jensens fæstegård og opført 6 fag hus, »således at mine kjære svigerforældre derudi upåklagelig kan være og bo, når de ikke længere vil være hos mig og søge dug og disk«. De skulle derefter have »grønland« til 4 skp. sæd i hver årsindtægt »og derforuden i alle indtægter af alle slags korn efter fire skæpper bygsæds storlighed«, alt på de sædvanlige betingelser, men det tilføjedes, at svigersønnen skulle køre korn til og fra mølle for de gamle. Den længstlevende aftægtsnyder skulle kun have »grønland« til 3 skp. sæd⁵⁶).

En aftægtskontrakt fra Øster Vrøggum på Hesselmed gods vest for Varde sikrede den gamle Jep Christensen 2 skæpper sædeland i hver tægt, hvorudi dekortes de 5 små stykker land i Ebestoft for 5 skpr.«. Selv om landsbyerne under Hesselmed i reglen kun havde 7 tægter, var aftægtsydelseerne åbenbart udsæd i de 4⁵⁷). – I Borre, Ål sogn, fik en

⁵²) Se Det danske Landbrugs Historie (udg. K. Hansen) I s. 100.

⁵³) Sønderskov, Peder Sørensen Olling 28. 12. 1767; aftægtskontrakten er dateret 18. 2. s. å.

⁵⁴) Smstds., Jørgen Gorrissen og Hans Thomsens kontrakt af 30. 5. 1768.

⁵⁵) Smstds., Chr. Christiansen 15. 10. 1768; aftægtskontrakt af samme dato.

⁵⁶) Smstds., Jes Christensen 15. 8. 1765; aftægtskontrakt 20. 11. s. å.

⁵⁷) Hesselmed, Gregers Eriksen 28. 1. 1757; aftægtskontrakt af 5. 11. s. å.

enke i 1743 anvist 2 skp. sædeland »udi hver tægte« for de følgende 5 år og for de næste 5 to stykker agerjord ved kirken; 1753 er der kun tale om det sidste⁵⁸).

Aftægt i udsæd forekom på de fleste af de jyske godser, der indgår i denne undersøgelse, men langt fra så ofte som aftægt i korn. Og det må stadig fremhæves, at begge former i reglen kun fik praktisk betydning, når der opstod uenighed om fælles husholdning for gamle og unge på fæstegårdene – som når Jens Jensen i Billum 1753 giver sin fader og stedmoder tilsagn om »deres fornødne føde og klæde på mad og mål med sig selv, så længe de lever, eller udi dets sted, om de ej så kan forenes, den dem belovede og tilskrevne ophold eller så kaldet aftægt«⁵⁹). Oftest er ydelsen 2 skp. sædeland i hver mark eller (ind)tægt med korn, også for en enke eller enkemand. Ikke sjældent er aftægten dog på 3 skæpper eller mere. I Brundt på godset Hagsholm er fordelingen 1 skp. rugsæd og 2 skp. bygsæd, som Chr. Mortensen og hustru nyder »een for begge og begge for een, så længe nogen af dem lever uden andet ægteskab«, en betingelse, der undertiden stilles⁶⁰). Aftægtsfolkene bor ofte i et hus for sig selv, og deres kreaturer nyder i mange tilfælde godt af nogle læs hø eller et særskilt engstykke. På Benzon (Sostrup) havde bønderne fra gammel tid fæstet eng i Stensmark, der var hovedgårdstakst⁶¹). Her fik aftægtsfolk ofte et stykke eng. Det gjaldt således i 1798 Rasmus Pedersen og hans kone i Sangstrup, der tillige fik løfte på 7 à 8 skp. land »indkast toft«⁶²). I Veggervlev på samme gods modtog et ægtepar i aftægt foruden kosten 2 skp. rugsæd og 2 skp. bygsæd, behandlet lige med fæsterens, men hvis de ikke længere enedes om »dug og disk«, skulle de gamle have 1 td. rug, 1 td. byg og 1 skp. grønland⁶³).

På Fyn var udsæd i marken vistnok almindelig aftægt på en række godser. I Bastrup, godset Gyldensten, nævnes i 1730'erne 5 skp. sædeland i de to største, 4 skæpper i den mindste mark, og i Ringe, Nr. Nærá sogn, 4 skp. af såvel byg som rug i hver af fæstegårdens marker⁶⁴). Fra Holckenhavn gods i perioden 1719–30 kan noteres en del aftægter på 4 skp. sæd i hver mark; enligstillede aftægtsnydere fik dog ofte kun 2 skæpper. Et par fæstebreve omtaler, hvor ofte jorden blev gødet⁶⁵).

⁵⁸) Smstds., Chr. Pedersen Skjøt af Oksbøl 26. 4. 1743 og Boje Sørensen 3. 6. 1753.

⁵⁹) Smstds., Jens Jensen den yngre 19. 11. 1753.

⁶⁰) Hagsholm, N. Nielsen (Brandsen) fra Vivild 10. 10. 1768, Rs. Christensen i Brundt 18. 1. 1776.

⁶¹) Henrik Pedersens oplysninger i Hist. Tidsskr. 6. rk. VI, s. 9 f. (landmålingstiden) og et meget stort antal fæstebreve fra hele det 18. årh.

⁶²) Benzon, Peder Mikkelsen Møller 29. 3. 1798.

⁶³) Smstds., Peder Rasmussen 30. 9. 1793.

⁶⁴) Gyldensten, Jørgen Christensen i Bastrup 30. 9. 1731, Hans Christensen i Ringe 26. 1. 1739.

⁶⁵) Holckenhavn, Rs. Christensen i Frørup 2. 7. 1721 (marken gødes hvert 6. år), Mads Pedersen i Sulkendrup (der gødes hvert 9. år).

Om aftægtsforholdene på Lolland-Falster findes der forholdsvis få oplysninger. I slutningen af det 17. årh. var der endnu mange ødegårde, hvis jorder efterhånden blev delt mellem de øvrige fæstegårde, og fratrædende ældre fæstere på Falster fik i flere tilfælde deres »ophold« ved (halve) ødejorder⁶⁶). Fra Højbygård og Lungholm godser på Lolland er der først o. 1780 eksempler på aftægt i udsæd, 1 å 2 skæpper sædeland i hver af de årligt besåede marker⁶⁷). Den nye fæster pløjer og sår for den gamle. Her er aftægt (»undertægt«) i tdr. korn dog åbenbart mere almindelig i århundredets sidste fjerdedel.

På Sjælland var aftægt i sædeland ret udbredt, og ligesom i Jylland drejede det sig om vidt forskellige kvanta udsæd. 49 tilfælde, hvor et ægtepar nød aftægt af fæstegården⁶⁸), fordeler sig som følger: 20 med 2 skæpper sæd i hver mark, 10 med 3, 13 med 4 skæpper og 2 med endnu mere; kun tre ægtepar måtte nøjes med 1 skp. i hver af de to kornvange og ét med 1½ skp. Tilsvarende fordeler 20 enligstilledes aftægter sig således: 10 fik hver 1 skp. sædeland, 8 fik 2 og to 4 skæpper i hver besået vang. Aftægt af varierende størrelse kendes fra flertallet af de godser, undersøgelsen omfatter, men under det gamle driftssystem var 1, 2 eller flere skæpper sæd i reglen et utvetydigt begreb, da en landsby sjældent havde mere end to kornvange. I enkelte tilfælde præciseres det, *hvilke* jordstykker aftægtsfolkene skal nyde, og efter udskiftningen kan det f. eks. dreje sig om *afgrøden af 3 skp. land* af fæstegårdens (nu samlede) jorder, som den nye fæster lader pløje, harve og beså, for senere at høste kornet for den gamle⁶⁹). I de år, udskiftningen gik for sig, kunne der opstå vanskeligheder. Ejeren af Sparresholm godkendte i 1788 en aftægtskontrakt, der til »2 skæpper sæd i hver mark« fjøede »eller 4 skp. årlig«, for at forekomme trætte i udskiftningstiden⁷⁰).

Et ejendommeligt tilbageblik til en tid, da der ofte var jord i overflod, giver et fæstebrev fra Roskilde Domkirkes gods 1693. Om en skriftlig aftægtskontrakt af 19. dec. 1667 (!) hedder det, at den »for tidernes forandring og store skatters udredning ej længere kan holde«. Den gamle fæster og hans hustru får dog vedblivende deres underhold af 2 tdr. land i hver mark (samt en del eng), men skal fremtidig svare skatterne og desuden årligt yde fæsteren ½ td. korn⁷¹).

⁶⁶) Falsterske domænegods, Niels Jensen i Bregninge 26. 2. 1694, Johan Hansen samstedts 6. 6. 1700, Jens Larsen i Horbelev 16. 4. 1708 (ægtepar beholder »den liden jord nr. 11« til deres død).

⁶⁷) Højbygård, Jacob Nielsen i Sjalstofte 28. 3. 1778. – Lungholm, Unge Søren Pedersen 5. 9. 1778 og Niels Rasmussen Lundegård 30. 3. 1782, begge i Hyldtofte.

⁶⁸) De 49 aftægtsforhold er overvejende fra universitetsgodset, Roskilde Domkirkes gods, Giesegård, Holsteinborg, Basnæs, Rosendal (Rosenlund) og Sparresholm godser.

⁶⁹) Holsteinborg, Rs. Hansen i Skafterup 24. 10. 1798.

⁷⁰) Sparresholm, Peder Henningsen i Ravnsbjerg 30. 6. 1783.

⁷¹) Roskilde Domkirkes gods, Laurits Christensen i Gundsøllille 18. 10. 1693.

Det var på de fleste jyske godser navnlig en *kornaftægt* – visse tdr. eller skæpper rug og byg, sjældnere havre – der i givet fald trådte i stedet for fælles »dug og disk« med de unge på fæstegården. Desuden fik de gamle i reglen foder til nogle husdyr og ofte modtog de visse fedevarer. Vigtigst var dog utvivlsomt kornaftægten, der i de fleste tilfælde blev ydet så rigeligt, at de gamle ikke blot havde »fødekorn«, men kunne sælge kornvarer eller for dem tilbytte sig andre nødvendighedsartikler. En kålhave eller ret til så mange kål, de måtte ønske, havde aftægtsfolkene vist så godt som altid, selv om det sjældent udtrykkeligt nævnes i fæstebreve eller aftægtskontrakter.

Kornaftægten specificeres i reglen, og da den forekommer på de al-

Tabel 3. Rug- og bygftægter.

1. Ægtepar	Rug				Byg			
	Nord- jyll.	Vest- jyll.	Frijsen- borg	Øst- jyll.	Nord- jyll.	Vest- jyll.	Frijsen- borg	Øst- jyll.
Skp. korn								
4				2				2
8	3	6	5	10	7	7	14	13
10			3				4	2
12	6	5	13	18	6	3	16	17
14			1				1	
16	20	16	16	19	20	13	14	24
18			1					
20		1	1	1		1	1	
22							2	
24	8	5	25	15	9	1	18	9
32	7	3	1	3	2	4		
	44	36	66	68	44	29	70	67
2. Enker og enkemænd								
Skp. korn								
1					1			
2				1				
4	3	4	1	1	4	11	3	6
5		1						
6	4	1	1	6	3	3	2	9
7		1						
8	21	14	8	32	28	12	9	34
9	1							
10				2	1		1	2
12	6	8	25	28	6	8	16	23
14	1					1		
16	14	13	3	12	8	5	1	3
18								1
20			1				2	
24	4	1			2	1		
	54	43	39	82	53	41	34	78

lerfleste godser, har man her et sammenligningsmateriale. For Jyllands vedkommende anvendes i tabel 3 samme opdeling som i tabellerne 1 og 2, dog er Frijsenborg gods udskilt fra det øvrige Østjylland, der ellers ville blive domineret af de relativt mange opgivelser vedrørende kornaftægt inden for dette store godsområde. Det nordjyske materiale skyldes helt overvejende godser i Vendsyssel og Himmerland. Når kornaftægterne er ret fåtallige i Vestjylland, må det ses i sammenhæng med, at aftægtsfolk på vest- og sydjyske godser som omtalt ofte beholdt nogle skæpper hartkorn, ligesom aftægt i udsæd var temmelig udbredt i disse egne. – Der er forholdsvis få oplysninger om kornaftægt i slutningen af det 17. og første trediedel af det 18. århundrede, men omkring 1750 er antallet stærkt stigende og perioden 1760–90 er bedre repræsenteret end den sidste del af reformperioden (indtil 1807).

Tabel 3 viser, at rug og byg »følges ad« og i reglen ydes hel- eller halvtøndevis. Næsten halvdelen af de anførte nord- og vestjyske aftægter er på 2 tdr. af hver slags, men på Frijsenborg gods er 3 tdr. rug og 3 tdr. byg en mere almindelig ydelse. Også antallet af kornaftægter på 1 og $1\frac{1}{2}$ td. er for begge kornsorters vedkommende forholdsvis stort, og man mærker sig, at de fleste aftægter på 4 tdr. rug såvel som byg forekommer i Nord- og Vestjylland. Mens det næsten overalt var reglen, at den længstlevende ægtefælle kun fik halv kornaftægt, lå de aftægter, der fra første færd blev ydet enker eller enkemænd, gennemgående *noget* højere, navnlig i Østjylland. Fæstegården kunne naturligvis lettere sikre den enligstillede en relativt god aftægt. En gennemsnitsberegning giver til resultat:

	Nordjyll.	Vestjyll.	Frijsenborg	Østjyll.
Td. rug pr. ægtepar	2,4	2,1	2,2	2,0
– – – enligstillet	1,4	1,3	1,35	1,3
Td. byg pr. ægtepar	2,1	2,0	1,9	1,7
– – – enligstillet	1,2	1,1	1,3	1,1

Aftægtsydelserne i rug og byg var altså i Østjylland, bortset fra Frijsenborg gods, mindre end i Vest- og navnlig Nordjylland. Til denne sammenligning må dog bemærkes, at mens havre-, gryn- og boghvedeydelser er sjældne på de nord- og vestjyske godser, forekommer de i stort tal på de østjyske. Af havre ydes der meget ofte en halv eller hel tønne, af havregryn, byggryn og boghvedegryn mere afvekslende 1, 2 à 4 skæpper af hver slags. Ærter nævnes i fire tilfælde. Taget under ét er det på Frijsenborg ca. halvdelen af aftægtsnyderne, der modtager havre, gryn eller boghvede, på de øvrige østjyske godser knapt trediedelen og her overvejende havre, mens Frijsenborg-aftægterne lige så ofte omfatter boghvede. Gennemsnitligt må der til aftægter for ægte-

par på Frijsenborg lægges godt 4 skæpper kornvarer, i Østjylland henved 3 skp., således at kornaftægterne i de to områder kommer op på henholdsvis 4,6 og ca. 4 tdr. overfor 4,5 i Nordjylland og 4,1 i Vestjylland. – Egnsforskellene er ikke påfaldende store, mere overraskende er ofte aftægtsydelsernes afvigende størrelse ved gårde indenfor samme landsby. Det større eller mindre hartkorn motiverer i reglen ikke disse forskelle.

Det tilsvarende materiale fra godser på øerne er ikke så omfattende, at det kan udnyttes statistisk. Aftægt i udsæd var jo her mere udbredt. På universitetsgodset ydes sidst i det 18. årh. ikke sjældent aftægter på 5–7 tdr. rug, byg og malt, og på Roskilde Domkirkes gods får enker og enkemænd gennem det meste af århundredet 3–4 tdr. korn, mens andre godser opviser lavere tal. Aftægt i *hvede* synes almindelig på Lungholm gods i Sydlolland, men varierer fra 1 skp. (enke) – overfor 2 tdr. rug og byg – til $\frac{1}{2}$ og 1 tønne hvede. I Ringsebølle modtog en kvinde enten 1 td. hvede eller penge i forhold til prisen⁷²). – På Fyn ydedes kornaftægten undertiden som mel, malt og gryn. En enke i Freltofte syd for Odense fik således årligt $1\frac{1}{2}$ td. rugmel, 5 skp. bygmalt, lige så megen havremalt samt 1 skp. boghvedegryn; et ægtepar i Stavrbø ved Middelfart modtog 2 tdr. rugmel, $1\frac{1}{2}$ td. malt og af byggryn, boghvedegryn og havregryn henholdsvis 2, 2 og 1 skp.⁷³).

Foder til ko og får. Fedevarer.

Der kan ikke være tvivl om, at aftægtsfolk, der spiste og boede sammen med de unge på gården, ofte havde en ko eller i hvert fald nogle får, som fik græsning og andet foder sammen med den nye fæsters kvæg. Som regel blev de gamles husdyr dog først udskilt fra gårdens øvrige kreaturer, når den fælles husholdning ophørte. En fratrædende fæstebonde kunne ikke vente så gode vilkår som selvejerbonden Christopher Nielsen i Ollerup ved Engelsholm, der 1756 hos svigersønnen betingede sig »af køerne hvilke to vi gamle lyster og bedst synes«, samt 4 får med lam⁷⁴). Sjældent er der tale om mere end én ko, derimod ofte om 5–6 får. Men også på fæstegårdene fik aftægtsfolk nu og da ret til at udtage den bedste ko, oftere dog den næstbedste eller »hverken den bedste eller den ringeste«. Heste og stude havde aftægtsfolk sjældent. Et svin til fedning fik de gamle vel undertiden, men tiere modtog de visse lispund flæsk. 2 fede gæs, sjældnere 3–4 eller kun én, nævnes ofte; antagelig gik de på græs sammen med de øvrige hus-

⁷²) Lungholm, Christopher Iversen 12. 1. 1781.

⁷³) Bramstrup, Hans Jørgensen 23. 5. 1761. – Hindsgavl, Rs. Hansen 1. 3. 1787.

⁷⁴) Engelsholm, kontrakt mellem Christopher Nielsen og Malthe Hansen om en halv selvejergård, aftægt m. v. 28. 10. 1756.

dyr. Høns omtales så godt som aldrig, men de vurderes jo i reglen heller ikke ved bondeskifterne.

Tabel 4 bygger på oplysninger fra 28 jyske godser, hvor *antallet af husdyr*, som aftægtsfolkene får græsset, meget ofte – men langt fra altid – er anført. De fleste opgivelser stammer fra fæstegårde, der også yder kornaftægter. Forholdsvis flest oplysninger giver fæsteprotokoller fra Vorgård, Vrejlevkloster, Nørlund, Lerkenfeld, Overgård, Kellerup, Fussingø, Frijsenborg, Rosenholm og Estvadgård, mens Syd- og Vestjylland er svagest repræsenteret.

Tabel 4. Aftægtsfolkenes husdyrhold.

Ko	Får	Ægtepar				Enker og ægtemænd			
		Nordjyll.	Vestjyll.	Frijsenborg	Østjyll.	Nordjyll.	Vestjyll.	Frijsenborg	Østjyll.
	1								1
	2	3	6		2	1	9	2	8
	3		1			1		1	2
	4		5		11	1	4	1	16
	5				1				
	6	1			1				5
	8								
	10				1				
1		2	1	4	3			6	1
1	1	4	1			1	1	1	
–	2	9		11	5	1	3	15	2
–	3	2		5	1			1	1
–	4	13	11	38	18	11	4	11	14
–	5			1	2				
–	6	8		3	9				2
–	8	7					1		
–	10	2			1	1			
2	2		1						
2	8	1							
		52	26	62	55	41	22	38	52

Ligesom det var tilfældet med kornaftægter, er visse kvantiteter fremherskende. Da 4 får utvivlsomt de allerfleste steder blev regnet lige med 1 ko og begge dele lig et fuldt høveds græsning, kan indholdet af tabel 4 også gengives på denne måde:

Ko	Får	Ægtepar	Enker og ægtemænd	Høvedsgræsning
11	28	11	28	1/2
26	–	–	34	–
27	–	–	40	1/2
80	–	–	41	1
22	–	–	5	1/2
7	–	–	1	1
3	–	–	1	1/2
1	–	–	0	–

Af ialt 356 aftægter falder kun 29 udenfor denne inddeling. Tyngdepunktet ligger for begge grupper vedkommende ved $1\frac{1}{2}$ à 2 høveders græsning. Den enlige aftægtsnyder havde relativt megen kreaturgræsning, langt fra altid bortfaldt en væsentlig del af et par aftægtsfolks græsningsret, når en af ægtefællerne døde. Ko og (eller) får var ofte de gamles ejendom – ikke noget de blot havde i brug. Først henimod 1800 sporer man en stærkere tendens til at lade mælk og smør blive den egentlige aftægtsyndelse, så koen undertiden forsvinder, ligesom andre fedevarer kan afløse fåret.

Indenfor de enkelte godsområder var aftægtsfolkenes husdyrhold og græsningsret mere ensartet end kornaftægten. Af 62 ægtepar på Frijsenborg gods havde 38 ret til at få 1 ko og 4 får græsset og vinterfodret, mens 26 af 38 enligstillede enten havde 1 ko, 2 får eller 1 ko, 4 får. På de tre Vendsyssel-godser fik ægtepar sædvanligvis 1 ko, 2 får græsset, men i Himmerland oftest 2, 4 à 6 får mere. På godserne længere mod syd, også i Djursland, var 1 ko, 4 får (sjældnere 6) i reglen dominerende; det samme gælder Estvadgård gods. Når der på de svagt repræsenterede vest- og sydjyske godser kun var tale om ret få kreaturer, kan det skyldes, at mange ældre fæstere endnu havde gårdparter i brug eller i hvert fald en aftægts-eng, der kunne give både græsning og hø. Et par fynske fæstebreve fra 1720'erne har også eksempler på, at aftægtsfolk med 2 à 4 skp. udsæd selv måtte sørge for foder til enkelte husdyr^{74a}).

I visse egne fik de gamle mælk og smør efter mål og vægt, mens kreaturhold sjældent omtales. På Bramstrup, Frederiksgave, Gyldensten og Hindsgavl godser på Fyn modtog adskillige fratrådte fæstere bl. a. $\frac{1}{2}$ otting smør, en enkelt dog en hel otting. Det tidligste noterede eksempel er fra 1753 (Søllested på Frederiksgave gods). På reformtiden blev det mere almindeligt, at aftægtsfolk fik et vist mål mælk daglig, oftest 1 à 2 potter. Fra landsbyer syd for Mariager har man en del eksempler. I 1786 fik et ægtepar i Gunderup løfte om 1 pot sødmælk daglig fra pinsedag til kornet var i hus, men fra mikkelsdag til 1. maj skulle de nyde 2 potter daglig; aftægtsfolkene skulle desuden have $\frac{1}{2}$ lispund ost samt græsning til 4 får^{74b}). Mindre værdifuldt var det tilsagn, der 1803 blev givet et par gamle i True: 1 pot mælk daglig, når fæsteren selv havde mælk; men $\frac{1}{2}$ lispd. smør og 1 lispd. ost årligt kunne bøde på det⁷⁵). I Fårup fik den nye fæsters svigerforældre valget mellem en ko »at malke« og 1 pot mælk daglig⁷⁶). 1 à 2 lispund ost og

^{74a}) Holckenhavn, Niels Andersen i Kogsbølle 9. 2. 1724 (faderen, der får husværelse op til stuehusgavlen, skaffer selv foder til 1 kvie), Mads Pedersen i Sulkendrup 7. 5. 1725 (aftægtsmanden foder selv et $1\frac{1}{2}$ -2årigt svin).

^{74b}) Kellerup, Thomas Jespersen (Espersen) i Gunderup 22. 4. 1786.

⁷⁵) Smstds., Søren Sørensen i True 18. 11. 1803.

⁷⁶) Smstds., Chr. Thygesen 5. 2. 1785.

lige så meget smør var, hvad mange aftægtsfolk på Overgård og Kellerup godser modtog; en enke eller enkemand måtte ofte nøjes med $\frac{1}{2}$ lispd. smør, men fik som regel mere ost. Tre aftægter fra Overgård gods 1788 omfatter foruden mælk eller smør også ost også 2 fårekroppe. Det sidste forekommer yderst sjældent, men giver vel en antydning af, hvad de gamle havde at tære på, i saltet eller røget tilstand. De fleste aftægtsfolk kunne næsten hvert år have et par får eller nogle lam til salg eller slagting, eventuelt tillige en kalv.

Flæskeprodukter var yndet også af de gamle, og hele såvel som halve fedesvin optræder navnlig i mange østjyske og fynske aftægtskontrakter. Særlig talrige er oplysningerne fra Frijsenborg gods, hvor 2 ægtepar og 4 enlige hver fik $\frac{1}{2}$ svin (el. side flæsk), mens 21 ægtepar og 9 enker eller enkemænd hver fik et helt. Fedesvin kunne dog variere stærkt i vægt, men i 34 tilfælde er denne angivet: 8 ægtepar havde krav på 4 lispund flæsk, 7 ægtepar og ligeså mange enlige betingede sig 2 lispd., henholdsvis 5 og 3 kun 1 $\frac{1}{2}$ lispd., og 4 aftægter var på $2\frac{1}{2}$ å 3 lispund. Den *vejede* flæske aftægt androg her gennemsnitligt et lille halvt pund om ugen pro persona. I et betydeligt antal aftægter i Østjylland og på Fyn indgik fedesvin (el. visse lispund flæsk), men angivelserne falder så spredt, at en sammenligning med Frijsenborg er udelukket. Også på sydsjællandske godser som Holsteinborg, Basnæs og Rosendal (Rosenlund) forekommer fedesvin og flæsk ret ofte som aftægtsyndelser, navnlig i skovegne. Fæstebreve viser endvidere, at *fede gæs* (eller gæs, som aftægtsfolkene selv skulle fede) var en meget almindelig ydelse på østjyske og fynske godser: som regel en gås eller to til hver af de gamle; sjældnere fik de en »levegås«⁷⁷⁾. På Sjælland nævner aftægtsbestemmelserne ikke så ofte gæs; hyppigst hænder det vistnok på universitetsgodset, hvor også *høns* mere undertagelsesvis nævnes⁷⁸⁾.

Bolig, brændsel og bohave. Penge ydelser.

Først når de unge og de gamle på gården ikke længere kunne enes om fælles husholdning, blev spørgsmålet om aftægtsyndelser i udsæd eller korn, kreaturgræsning, fedeverer m. v. virkelig aktuelt, men sikrest var det jo, at det altsammen var aftalt fra første færd og indført i den unge bondes fæstebrev. M. h. t. *bolig* kunne den fratrædende være nødt til straks at træffe en betryggende aftale, da der næppe i almindelighed var plads til to familier på fæstegården. Når en søn forpligtede sig til ikke at gifte sig uden sine forældres samtykke eller først efter

⁷⁷⁾ Frijsenborg, Rasmus Pedersen 1. 10. 1764 og Jesper Nielsen 8. 10. s. å. (begge i Hammel).

⁷⁸⁾ Københavns universitets bogtrykkergods, Ole Nielsen Jersie 10. 4. 1795 og Henrik Larsen i Torslundemagle 28. 12. 1773.

moderens død, var det måske lige så meget et boligproblem som et spørgsmål om husførelse, der motiverede dette punkt i den trufne aftale. Mange fæstegårde havde dog en stue, et kammer eller et lille aftægtshus, der kunne stilles til de gamles rådighed.

Fra godset Lerkenfeld i Himmerland giver mange fæstebreve gode oplysninger om aftægtsfolkenes boligforhold. Det var ikke helt usædvanligt, at den fratrædende fæster selv havde opført det hus, hvori han skulle bo som gammel. I Vejstrup kom et par aftægtsfolk til at bo i et hus, som den gamle og den unge fæster i fællesskab havde opført⁷⁹⁾. Ofte forpligtede den nye fæster sig til at skaffe forgængerens en bolig, eventuelt som en tilbygning til stuehuset. Som regel var der kun tale om beboelseslejlighed, men en sjælden gang siges det udtrykkeligt, at fæsteren også skulle sørge for det nødvendige husrum til de gamles afgrøde og besætning⁸⁰⁾. Det er sandsynligt, at aftægtsfolkene i de allerfleste tilfælde har haft deres kreaturer, korn og foder sammen med fæsterens i gårdens stald og lade, men når de var nære slægtninge, fandt man det næppe påkrævet at præcisere dette forhold. Egentlig hørte jo avl og dyr stadig fæstegården til; en del fæstebreve forbyder aftægtsfolkene at føre korn, foder eller bohøve fra stedet. Ofte kunne ejeren have interesse i at opføre et aftægtshus, som senere blev bortfæstet mod huspenge eller ugedagsydelse. Da Anders Sørensen og hustru i Svingelbjerg på grund af deres høje alder og store fattigdom (restancer på langt over 100 rigsdaler!) måtte gå fra stedet, lod Chr. Lerche opføre et nyt hus med to tofter, den ene tæt ved huset. Her kunne de gamle bo uden afgift, med en ko og nogle får samt en del bohøve. Den længstlevende måtte sidde i uskiftet bo, men når de begge var døde, disponerede godsejeren over arven til fordel for et eller flere af børnene (restancerne blev åbenbart stiltiende eftergivet), men huset var naturligvis herskabets⁸¹⁾.

Aftægtsnyderen måtte ofte yde *sit* bidrag til husopførelsen. Den syge Povl Thomasen i Buddum på Visborggård gods ventede sin snarlige død, og til hans enke skulle da den nye fæster bygge et hus på gårdspladsen, som hun frit skulle nyde sin livstid, »imod at hun tillægger behøvende tømmer og fjæl«; det øvrige og arbejdslønnen skulle den nye fæster bekoste. Omhyggeligt blev det derefter opregnet, hvad enken, der i årlig aftægt skulle have 1 td. rug og 1 td. byg samt 2 læs »bårhø«, måtte udtage til huset: en blakket kvie, 4 får og 3 lam, seng »med behørig sengklæder«, hendes og mandens kister og gangklæder, et bord, 2 stole, en lille kobberkedel, 2 jerngryder, endvidere økse og spade,

⁷⁹⁾ Lerkenfeld, Laust Andersen 10. 6. 1788. I Jens Povlsens fæstebrev af 5. 7. 1773 (Svoldrup) omtales et aftægtshus opført af den tidligere fæster.

⁸⁰⁾ Smstds., Chr. Pedersen i Ø. Søkbæk 2. 5. 1784 (aftægtskontrakt af 27. 10. 1783).

⁸¹⁾ Smstds., Anders Sørensen og Margrete Gravesdatters fæstebrev og aftægtskontrakt af 27. 5. 1735.

hammer og »hovtænge«, 5 sække »og af sten- og trækar det fornødne, som hun deraf forlanger«. Jernkakkellovnen skulle efter begges død tilfalde den nye fæster. – Måske lavede den syge kendeligt op, inden punktum blev sat i fire vidners nærværelse, i hvert fald betingede han sig, hvis han igen blev »restitueret«, den dobbelte kornaftægt (til begge) samt fra gården en 3 års »mærplag«, 2 små studenød »og nok et sengested med klæder til en tjenestepige« (de gamle skulle altså have en hushjælp). Den svagelige fæster måtte dog tage det sure med det søde og forpligte sig til, om han levede til foråret, da at udrede »æde- og sædekorn« indtil mikkelsdag (når den nye høst var i hus) samt skatter; derimod skulle den nye fæster selv sørge for folkeløn, fisk, salt, tjære og stål. Udgifterne til de to gamles begravelse skulle dækkes af deres efterladenskaber (som det ofte bestemmes i aftægtskontrakter).

Døden lod sig ikke narre. Povl Thomasen måtte føres af gårde med følge, men uden mærplag og ungstude. Og da aftægtskontrakten midt i marts 1768 blev læst i skifteretten, havde enken Karen Nielsdatter ombestemt sig og ville hellere flytte hen til sin brodersøn Bertel Christensen i Skelund (Skelum). Til »opholds hjælp« fik hun, hvad der var hende lovet, dog kun 1 læs hør, samt 4 af de 8 læs tørv, ægteparret havde betinget sig. M. h. t. kreaturer og bohave blev der »gjort en deling, begge parter til fornøjelse« og i overensstemmelse med aftægtskontrakten, kun at »Bertel i Skelund« købte kakkellovnen af den nye fæster på gården i Buddum⁸²⁾.

Denne beretning om en aftægt indeholder mange typiske træk. Ydelserne var middel, bortset fra den dødssyge fæsters krav på flere kreaturer, og ganske vist fik enken lov at flytte og nyde aftægten andetsteds, men *kun* hos den navngivne slægtning. Det var normalt, at kornydelsen blev halveret efter den ene ægtefælles død, mens den længstlevende beholdt kreaturfoder og brændsel eller i hvert fald størstedelen af disse ydelser. Så længe aftægtsfolkene blev på stedet, nævnes i reglen kun »ophold« eller mere direkte: mad, klæder og varme, hvortil nu og da føjes »fornøden pleje«.

Stue eller kammer for sig selv fik de gamle sandsynligvis i mange tilfælde, hvor det ikke udtrykkeligt nævnes. Sker dette, er der ofte tale om en tilbygning til stuehuset eller om et særligt aftægtshus. De gamles stue var vistnok oftest på 3 fag, aftægtshuset på 3 à 4, sjældnere 5 à 6 fag eller »bindinger«. Jes Christensen, der i 1765 overtog sin svigerfaders gård i Føvling, skulle således til de to gamle opføre 6 fag hus med »ovn, skorsten, loftskud, vinduer og døre etc.«⁸³⁾. Nærmere

⁸²⁾ Visborggård, Chr. Christensen 30. 3. 1768. Afståelses- og aftægtskontrakten er dateret 9. og 11. januar 1768 med tilføjelse 26. 3. s. å.

⁸³⁾ Sønderskov, Jes Christensen 20. 11. 1765.

oplysninger om aftægtshusets indretning gives i reglen ikke. Var huset på 6 fag, kunne der blive plads til kreaturer og foder. Peder Sørensen i Åtte, der fik den næstbedste ko og kvie på gården, havde kun 2 fag »loftskod«, men efterfølgeren (svigersøn) skulle til aftægtshuset hjemføre afgrøden af 2 skæpper udsæd i hver årsindtægt samt 3 læs hø og 28 læs tørv⁸⁴). Den værdifulde jernkakkellovn nævnes nu og da (som ovenfor), men langt oftere det kvantum tørv, der skulle give den næring.

Om *ildebrændsel* hedder det i adskillige egne kun, at aftægtsfolkene skal have »lys og varme« eller »den fornødne ildebrand«. Ofte angives dog, hvor mange læs tørv de gamle havde krav på. På Frijsenborg gods varierer antallet i Hammel fra 6 til 16 læs, i Lading og Noring fra 8 til 12, i Søften fra 10 til 14. En enkelt større aftægt omfatter også et læs træ⁸⁵). Der skelnes på nogle godser mellem hedetørv (lyngtørv, sandtørv) og skodtørv eller klyne (mosetørv). Som regel får aftægtsfolkene flest af de første, men i egne med gode tørvemoser kan forholdet vendes om, eller hedetørv nævnes overhovedet ikke. Ikke sjældent forpligtes de gamle til at være behjælpelige, når tørvenerne graves og røgtes, men den nye fæster på gården må køre dem hjem til huset. Læssenes størrelse var vel givet med datidens vogne; en enkelt gang nævnes 6 snese hedetørv pr. læs⁸⁶). I de fleste egne af Jylland blev der også bjerget lyng til de gamle. Lyng tjente til brændsel, men også til kreaturfoder og tagtækning.

Aftægtsfolkenes *bohaves* specificeres i reglen ikke, og ofte nævnes kun seng, sengeklæder og kiste(r), men de gamle har sikkert beholdt adskilligt mere. Sjældent opregnes deres ejendele så udførligt som i Buddum hos Povl Thomasen eller hos Chr. Nielsen i Bærsholm og hans forældre (se s. 267 f. og 252), men Peder Sørensen og hustru i Åtte havde dog krav på seng, 2 kister og et hængeskab, et bord, »den største handkedel«, 2 tinfade, 4 tintallerkener, 2 baljer, en øltønne samt »små boscab«. – En enke kunne betinge sig ret til at bruge køkkentøjet »efter fornødenhed« samt »fri adgang til og fra ilden«⁸⁷). Af og til omtales spinderok og andre arbejdsredskaber. En aftægtskone i Skårup på Nørlund gods beholdt sin rok og skulle have lov »at bruge på belejlig tid hvis kedel og kar, som endnu er i huset«, men måtte til gengæld være sin søn og svigerdatter »til tjeneste i alle måder«⁸⁸). Mere sjældne ejendele kan forekomme ved siden af det almindelige bohaves. Rasmus Andersen i Stenderup på Sønderkov gods overlod sin svoger gården »med alt hvad ude eller inde befindes, undtagen den seng, som vi

⁸⁴) Smstds., Mads Christensen 18. 2. 1767.

⁸⁵) Frijsenborg, Mads Jensen i Lading 25. 3. 1793.

⁸⁶) Kellerup, Thomas Espersen i Gunderup 22. 4. 1786.

⁸⁷) Lønborggård, Peder Christensen i Langkjær 7. 1. 1771.

⁸⁸) Nørlund, Anders Sørensen Skaldborg 10. 10. 1744.

ligger på, 1 kiste, 1 hængeskab, en liden skrin, en gammel egebord, 2 små ølfjerdinger, en $\frac{1}{2}$ vinamme, 2 små gamle tønder, 1 jerngryde, 1 messing lystempe, en messing dørslag, en tintallerken, en hollandsk tallerken⁸⁹⁾.

Rede penge indgår i en del aftægtsydelser på de store landboreformers tid, men kun i få ældre kontrakter og da ofte som afløsning for visse naturalydelser. På Avsumgård og Volstrup godser, hvor mange aftægtsfolk kun fik 1 à 2 får græsset og fodret, var 2 rigsdaler til et ægtepar eller en enke vistnok den mest almindelige ydelse, men 4 rd. kunne forekomme. I Volstrup by afstod Erik Jakobsen i 1785 den gård, han i 39 år havde haft i fæste, og fik »ophold« hos sønnen, men hvis han overlevede denne, havde han betinget sig husværelse i gården og foruden $1\frac{1}{2}$ td. rug og $1\frac{1}{2}$ td. byg, leveret hver mortensdag, også 4 rd. I samme by fik et ægtepar s. å. ialt 5 tdr. korn og 6 rd.⁹⁰⁾. – På flere jyske godser var det efter 1762 ret almindeligt, at aftægtsfolkenes ekstraskat blev betalt af efterfølgeren på fæstegården. Også fra øerne kendes dette forhold. En enke på universitetsgodset i Jersie opnåede i 1795 som led i en meget rundelig aftægt 4 rd. i rede penge samt ekstraskat og offerpenge betalt⁹¹⁾.

En sømmelig *begravelse* »efter stand og vilkår« var, hvad de fleste aftægtsfolk havde krav på hos den fæster, der til den tid beboede gården. Men da fæsteren i reglen overtog alt, hvad de(n) gamle efterlod sig, når visse arvebestemmelser iøvrigt var opfyldt, gav dette punkt i aftægtsordningen ikke anledning til særtaftaler.

Anden forsorg på fæstegården.

Som nævnt var det ikke blot den tidligere fæster og (eller) hans kone, men i mange tilfælde også andre medlemmer af hans familie, der nød godt af fæstegårdens forsørgerpligter.

En afdød fæsters efterladte børn blev hjulpet, når den nye fæster giftede sig med hans enke, i det mindste sørgede han for hendes »uopdragne« børn (ordet havde dengang sin rent bogstavelige betydning) med føde og klæder, til de selv kunne tjene til livets ophold. Var begge forældrene døde, måtte efterfølgeren ofte tage sig af børnene, uanset familieskab. 1756 fæstede Rs. Eriksen en gård i Stjær, idet han samtidig påtog sig »de ved stedet værende 2de små og yngste fader- og moderløse børn af 2 og 6 års alder som sine egne at opføde«; også den afdøde fæsters 12 år gamle stedsøn skulle »nyde fornøden hjælp«⁹²⁾. I Emmedsbo på Djursland rykkede i 1742 en husmand og skovfoged ind som gårdfæster med forpligtelse til at give sin forgængers 5 foræl-

⁸⁹⁾ Sønderskov, aftægtskontrakt af 19. 10. 1765 (fæsteprot. s. 368 f.).

⁹⁰⁾ Volstrup, Søren Eriksen 24. 5. 1785 og Mogens Knudsen 5. 12. s. å.

⁹¹⁾ Universitetets bogtrykkerods, Ole Nielsen i Jersie 10. 4. 1795.

⁹²⁾ Skanderborg ryttergods fæsteprotokol 1756 (s. 210 b).

dreløse børn underhold og kristendoms oplysning, som om det var hans egne. Men husmanden slap for at betale indfæstning og skulle ikke hæfte for den afdødes restancer⁹³). I Kjelst ved Ho bugt døde et par gårdmandsfolk fra en endnu større børneflokk. Den nye fæster skulle opdrage de 4 yngste børn »til ære og lære at holde« og give 3 ældre søskende husly og seng, hvis sygdom medførte, at de ikke kunne være blandt fremmede⁹⁴).

Forsørgerpligten kunne række langt. Tjenestekarlen Jørgen Christensen fra Hornum giftede sig med Anne Katrine Hansdatter i Hornborg, hvis forældre begge var døde. Han fik fæstegården, men måtte sørge for de efterladte børn med undervisning og »opdragelse«, til døtrene blev gift og sønnerne fyldte 25 år⁹⁵). – Når så mange (især jyske) fæstere påtog sig at give søstre, svigerinder eller steddøtre et vist udstyr eller i det mindste holde trolovelses- eller bryllupsgilde for dem, stod dette naturligvis ofte i forbindelse med arveaftaler til fordel for den, der skulle overtage en fæstegård. I V. Tørslev på Kellerup gods måtte en ny fæster levere sin søster værdier til 12 rd. (foruden gangklæder og sengetøj), hvis gården var i stand til at udrede det, og en anden søster skulle have husværelse, ildebrændsel, mad som fæsteren selv samt ekstraskatten betalt, »uden nogen udgift for husbonden« (godsejeren), tilføjer fæstebrevet⁹⁶). I Kærby på samme gods fik fæsterens broder, så længe han levede, ret til føde og klæder på gården, hvor moderen nød aftægt, men hvis han med tiden fik eget landbrug, skulle han »efter stedets omstændigheder og husbondens sigende« have en hest og en ko, men ellers ingen arv fra stedet⁹⁷).

Ældre ugifte gårdmandsdøtre blev i datiden ofte forsørget ved fæstegården. Aftægtsfolk med en svagelig søn eller datter opnåede undertiden, at han (hun) blev forsørget på gården også efter forældrenes død. I Bjerregrav på Fussingø gods fik således Anders Madsen Bryndums »dumme« (døvstumme) datter Kirsten ved fæstebrev 1757 og atter 1759 tilkendt »ophold«⁹⁸). I Venning forpligtede en søn af aftægtsnyderen sig til – mod karls løn – at tjene på gården, så længe han kunne gøre fyldest, men i tilfælde af legemlig svagelighed skulle han have underhold ligesom sine forældre⁹⁹). På en gård i Hundsballe (Struerengen), hvor søn afløste fader som fæster, fik en yngre søn mad og klæder m. v. hos sin broder, indtil han blev så rask, at han kunne fæste gård eller hus på godset¹⁰⁰).

⁹³) Benzons, Peder Eskildsen 10. 10. 1742.

⁹⁴) Hesselmed, Chr. Hansen 13. 4. 1793 (det var kun »en fjerdepartsgård«).

⁹⁵) Rask, Jørgen Christensen 26. 6. 1788 (skiftebrev af 10. 6. s. å.).

⁹⁶) Kellerup, Chr. Nielsen Overgård 6. 7. 1785.

⁹⁷) Smstds., Knud Jensen 4. 3. 1786.

⁹⁸) Fussingø, Søren Nielsen 4. 1. 1757 og Peder Christensen 12. 11. 1759.

⁹⁹) Smstds., Lars Sørensen 6. 7. 1741.

¹⁰⁰) Volstrup, Oluf Christophersen 10. 7. 1738.

Var en fæstebondes søn eller datter invalid, eller gården skulle forsørge mange beboere, kunne der også blive tale om et tilskud fra anden side. På gården Primdal sydvest for Skive fik den fratrædende fæsters mindreårige børn af 2. ægteskab deres underhold, indtil de kunne tjene deres brød, mens aftægtsmandens blinde søn skulle blive ved stedet med subsidium fra Ribe hospital¹⁰¹). En aftægtsbondes blinde datter i Grønderup under Vrejlevkloster opnåede understøttelse fra Vrejlev hospital, men blev hun hos sin broder, den nye fæster, tilfaldt pengene ham¹⁰²). Sindssyge familiemedlemmer fik vistnok i reglen deres underhold på fæstegårdene, hvor de i mange tilfælde kunne udføre arbejde under tilsyn. Fulgte søn efter fader som fæster, var det naturligt, at der til aftægtsforpligtelsen føjedes en pligt til at give en »vanvittig« søster eller broder »ophold« på gården¹⁰³).

Bondeaftaler og godsejerindflydelse.

Det 18. århundredes aftægtsordninger bygger utvivlsomt på gammel tradition. De mange »opladelser« af fæstegårde i ældre tider, hvor i reglen kun sparsomme stedsmålsregistre oplyser om forholdene, dækker sandsynligvis meget ofte over forudgående aftægtsaftaler, ligesom enkens ret til at beholde fæstegården efter mandens død i hendes egen og andres interesse kunne omsættes til en aftægt ydet af den, der bedst kunne eller helst ville overtage gårdbruget. Oftest var fæsterskifte og aftægtsordning led i en familieaftale, som efter omstændighederne den gamle eller den nye fæster havde mest fordel af. Gårddelinger, med eller uden aftægtsbestemmelser, var i reglen præget af den ældre fæsters beslutning om at fortsætte i det længste, men også de egentlige aftægter vidner især om de gamles overvejelser, båret af det naturlige ønske om tryghed i alderdommen, også i tilfælde af et nyt fæsterskifte på gården.

Den ny fæsters stilling var meget ofte bestemt af, at han – dog ikke altid straks – ville blive mere selvstændig, når den gamle kom på aftægt. Vel hørte aftægtsbyrden til de »uvisse« afgifter, der kunne tynde gården i lang tid, men i starten blev byrden i reglen lettet *enten* derved, at den fratrædende fæster endnu var i stand til at arbejde ved landbruget, *eller* ved afgiftslempelser af forskellig art. Godsets ejer kommer meget ofte ind i billedet som den, der fritager den nye gårdfæster for indfæstning eller restancebetaling, sjældnere yder ham landgilde-nedsættelse, under henvisning til den aftægtsydelse, han skal præstere. Lignende lempelser forekommer dog i talrige tilfælde, hvor der ingen aftægt ydes. De er udtryk for, at godsejer (og ridefoged) vil have nyordningen til

¹⁰¹) Estvadgård, Christen Nielsen 28. 2. 1754.

¹⁰²) Vrejlevkloster, Hans Jensen 10. 9. 1792.

¹⁰³) Boller og Møgelkær, Hans Sørensen i Skjold 29. 7. 1785 (vanvittig søster).

at glide, og kan vistnok lige så lidt som de anerkendende eller formanende ord, der nu og da ledsager aftægtstildelingen, tages som bevis for herskabets afgørende indflydelse på selve aftægten. At fæstebrev og aftægtskontrakt skulle approberes af godsets ejer, ændrer ikke det hovedindtryk, at aftægter og andre forsorgsordninger i det væsentlige var *frie* aftaler mellem den gamle fæster og den nye, hvilende på stedlige traditioner men naturligvis påvirket af den aktuelle situation omkring fæsteforandringen.

Dette synspunkt bestyrkes ved den iagttagelse, at der selv på godser, hvor fæstevilkårene er ret hårde, ikke er tale om, at aftægtsbetingelserne på nogen måde dikteres. Det synes karakteristisk, at godsstyrelsen på Giesegård, hvor fæsteforestillinger og andre optegnelser viser megen herskabsindblanding i bøndernes forhold, blankt synes at acceptere den aftægt, en enke og hendes søn er enedes om¹⁰⁴). At ridefogden (godsinspektøren) i mange tilfælde kan have taget initiativet eller på anden måde har haft indflydelse, når aftægtsspørgsmål skulle afgøres, tiest vel i forståelse med godsets ejer, er dog overvejende sandsynligt. Nyordningen måtte ikke virke alt for økonomisk trykkende for den nye fæster, men da aftalen jo oftest blev indgået mellem en fratrædende fæster (eller fæsters enke) og dennes søn eller svigersøn, voksede den så at sige ud af dagligt samvær og af overvejelser, der i reglen ikke havde hast, og som kunne ændres lige til det sidste, hvad enkeltheder angik. Mange af de mere udførlige fæstebreve eller aftægtskontrakter bærer præg heraf. Nu og da har vel ridefogden optrådt som mægleren, og med sin større sproglige evne har han ofte motiveret overenskomsten i ord, som ikke er bondens, men dog nok i reglen dækker dennes opfattelse.

I enkelte fæstebreve træder godsejeren klart frem som den, der har modtaget den nye fæsters højtidelige tilsagn om, at han vil forsørge forælderens, så længe denne lever, og tilsidst give ham en hæderlig begravelse. Godsejeren står da som garant for aftægtsydelsen. Henvendt til en ung fæstebonde udtaler ejeren af Baggesvogn i 1741, at såfremt fæsteren på nogen måde skulle handle imod det (aftægts)løfte, han »i min nærværelse« har gjort sin gamle fader, da skal han »nødes til så meget at fra sig lægge, som jeg til hans [faderens] ... underholdning måtte finde tilstrækkelig«¹⁰⁵). Undtagelsesvis gør fæstebrevet aftægtsordningens overholdelse til en betingelse for, at den nye mand kan beholde fæstegården. I den ordrige kontrakt fra Bærsholm (se ovenfor s. 252) hedder det om aftægt og anden familieordning – bl. a. udbetaling af 30 rd. til fæsterens to yngre søskende – at forsømmelighed i dette

¹⁰⁴) Giesegård m. fl. godsets arkiv, pk. Fæsteforestillinger ... 1734–1865, læg »Papirer vedrørende fæstevæsenet 1744–1865«, optegnelser ang. Jens Hansens enke i Nordrup.

¹⁰⁵) Baggesvogn, Jens Pedersen i Uttrup 30. 12. 1741. Sønnen betalte desuden halvdelen af faderens restancer.

og m. h. t. andre fæsteforpligtelser vil medføre, at alle ved fæstet erhvervede rettigheder bliver forbrudt¹⁰⁶).

Var aftægten ikke i enighed aftalt mellem yder og nyder, blev den, som talrige fæstebreve viser, fastsat »efter dannemænds skønsomhed«, (eller »...sigende«), »efter tvende uvildige mænds skønsomhed«, eller hvorledes nu terminologien varieres, men om den praktiske fremgangsmåde oplyses kun lidt, bortset fra gårddelelinger. Lokal tradition har naturligvis haft betydning, et fæstebrev fra Avsumgård taler således i forbindelse med 2 uvildige mænds skøn om »underholdning efter anden steds brug her på godset«¹⁰⁷). Men der er enkelte eksempler på, at husbonden selv ville fastsætte aftægtsydelsen, hvis den nye fæster ikke kunne komme til enighed med de gamle¹⁰⁸).

Mere betød det utvivlsomt, at den nye fæsters (aftægtsyders) økonomiske situation som nævnt ofte blev lettet på forskellig vis ved godsstyrelsens imødekommenhed. Direkte forsørgelse af fattige forhenværende fæstebønder påtog godsejerne sig sjældent¹⁰⁹). Men det kunne forekomme. Øllegaard von Rantzau til Overgård skaffede i 1764 en tidligere fæsters forældre et vist underhold, nemlig en halv almisseportion i Udbyneder hospital og senere en hel portion, når en sådan blev ledig, »på det at det ej skal komme den nye fæster til byrde eller tyngsel for fremtiden, siden gården ej vel kan tåle at svare det«¹¹⁰). Den reformvenlige baron M. H. Løvenskiold ængstede i foråret 1790 for, at en stræbsom bonde i Hanerup skulle gå fra gården, når han skulle yde sin fader en passende aftægt. Godsejerens beslutning i den anledning fremgår af dagbogen 2. april s. å.: »Tilstået Peder Christensen, at jeg svarer for ham aftægten af hans gård 2 tdr. rug og 2 tdr. byg til hans fader, og at han i året 1790 ikke skal svare skatter eller landgilde af sin gård og i 1791 og 1792 ingen landgilde, i hvilken tid han forbedrer sin lod med afgravning og rydning«¹¹¹).

Uden tvivl var flertallet af godsejere interesseret i, at aftægtsordninger ikke kom driftige gårdfæstere til skade. Men i det 18. århundrede havde de familiaftaler, der bl. a. sikrede gamle fæstere en passende aftægt, i godsejernes øjne den fordel, at de knyttede indsigt og arbejdskraft til gården, »de gamle til råd og de unge til dåd«, samtidig med at sogn og herregård mærkede mindre til fattigforsørgens byrder, når aftægtsordninger var en fast tradition i bondesamfundet.

Fridlev Skrubbeltrang

¹⁰⁶) Se note 26.

¹⁰⁷) Avsumgård, Chr. Pedersen Hjortborg i Sdr. Hjerm 1. 12. 1787.

¹⁰⁸) Lerkenfeld, Mogens Madsen i Svingelbjerg 18. 7. 1865 (forældre). – Kellerrup, Jens Albretsen i Hem 26. 7. 1799 (aftægtsfolkene skal forsynes med rug og byg »efter husbondens sigende og stedets beskaffenhed«).

¹⁰⁹) »Husmand og Inderste«, s. 254.

¹¹⁰) Overgård, Hans Christensen Bay i Bjerre 5. 11. 1764.

¹¹¹) Løvenborg godsarkiv, Landsarkivet for Sjælland m. v., Dagjournal ført af Michael Herman Løvenskiold 1790–93, 2. 4. 1790.